

I. МАЗЕПА

ОГНЕВА ПРОБА

ЗИМОВИЙ ПОХІД

ПРАГА 1941

ОГНЕВА ПРОБА
зимовий похід

I. МАЗЕПА

ОГНЕВА ПРОБА

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКА Й СТРАТЕГІЯ

В ДОБІ ЗИМОВОГО ПОХОДУ 1919-20

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО «КОЛОС»

Авторські права застережені.

„Knihtisk“, Praha XIII., Sámová 665.

ВІД АВТОРА.

Цей нарис складає невелику частину моїх споминів про українську революцію, починаючи від 1917 року. Обставини, в яких почато й закінчено Зимовий похід української армії, освітлені в нашій літературі більше з боку востинної історії, менше взято на увагу тодішню політичну ситуацію. Багато написано споминів з української революції, на жаль, велика частина мемуаристів не мала точних документальних даних про тодішні події й живилася непровіреними чутками, а чимало авторів освітлювали факти неправдиво, тенденційно, з погляду свого персонального або вузькотрупового. Думаю, що тепер уже настив час для спокійного й безстороннього освітлення тих подій, які сталися за української революції.

Читачеві цієї частини моїх споминів треба мати на увазі такі факти, що сталися перед Зимовим походом. В листопаді 1919 року Начальна Команда Української Галицької Армії підписала, тайно від армії Наддніпрянської, договір з армією російських монархістів — (Денікіна) про перегід УГА під владу Денікіна. Наслідком цього дві братні українські армії, Наддніпрянська й Галицька, після кількомісячної боротьби об'єднаним фронтом, врешті пішли різними шляхами. Галицька армія на підставі договору з Денікіном перестала бути активною, а тоді Наддніпрянська армія мусіла спішно відступати з району Жмеринка—Могилів в напрямі на Проскурів—Старо-Костянтинів, шукаючи порятунку від ворога власними силами.

Сепаратний договір Галицького командування з Денікіном не був тільки наслідком дуже тяжкого матеріального й санітарного стану УГА (Наддніпрянська армія не була в кращому стані), але був у першу чергу виразом певної політичної орієнтації деяких провідників УГА й Галицького уряду (диктатор Петрушевич).

Уряд Наддніпрянської України був того погляду, що треба використати всі можливості для того, щоб український народ мав державну незалежність хочби й не на всій соборній Україні, бо цим давалася певна підстава для майбутньої боротьби за здійснення національного ідеалу у всій його широті.

Вірю, що нещасливі події 1919—20-го й пізніших років не лишаться без сліду для українського народу. Доба краєвого партіокуліаризму відійшла — я в цьому певен — навіки з українського політичного життя й ніколи не вернеться. Всіх нас обєднує національний ідеал, і ніякі сили світа не можуть розбіднати й розбити «думи і волі єдиної», що утворилася в нашім народі після трагічних подій 1919/20 року.

Прага, травень 1941.

I. ЛІКВІДАЦІЯ РЕГУЛЯРНОГО ФРОНТУ І ПОХІД НАДДНІПРЯНСЬКОЇ АРМІЇ В ВОРОЖЕ ЗАПІЛЛЯ.

Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів — Старо-Костянтинів. Евакуація Камянця. Відіїзд Є. Петрушевича за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові й Війтівцях. Військова нарада в Старо-Костянтинові. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божка. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відіїзд С. Петлюри в Варшаву. Початок Зимового походу.

В липні 1919 року на фронті Української Народної Республіки сталася велика подія: вперше за кілька століть українські збройні сили війшли в усіх українських земель для спільної боротьби за вільну Україну. Але тут же, в цю добу, дійшло до фатального валомлення обеднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розвідженості українських сил, що виросли на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому й по різному дивилися на свої близькі завдання. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України — Київ, вже в листопаді того ж року закінчилася катастрофою.

Психологічна прірва між провідниками галицькими й наддніпрянськими продовжувала існувати й після листопадової катастрофи. Ціла доба т.зв. Зимового походу була яскравим прикладом того, як дві українські армії, перебуваючи на тій самій території, фактично йшли різними шляхами. В той час, як Наддніпрянська армія після ліквідації українського фронту розпочала сміливу партизанську боротьбу в запіллі ворога, Галицька армія, залишена своїми політичними провідниками на призволяще, беспомічно кидалась то в один, то в другий бік, поки не розсипалась остаточно.

План походу Наддніпрянської армії в запілля ворога повстав зараз же після підписання Галицькою командою сепаратного

договору з Денікіном. Вже на нараді в Деражні (8. листопада) було ясно, що евакуація Камянця неминуча. В зв'язку з цим повстало питання, куди відступати нашому війську. Військовий міністр Сальський і начальник штабу дієвої армії Капустянський запитали мене, як голову тодішнього уряду, який вихід намічає наш уряд в цій ситуації. Я сказав, що для нас залишається лише один шлях — відступ в напрямі на Проскурів — Старо-Костянтинів. Вони проти цього не мали нічого. Коли ми вернулися в Камянець, то Василь Тютюнник, що саме в цей час був внову призначений командуючим Наддніпрянської армії замісць Сальського, також висловився за те, щоб відступати в околицю Старо-Костянтина.

На другий день В. Тютюнник і начальник штабу Головного Отамана (колишній професор російської академії генерального штабу) Юнаків виїхали в Проскурів, щоб там разом з Сальським остаточно вирішити, чи ми можемо боронити Камянець і як довго. Але до якогось однодушного рішення вони не прийшли. В той час, як В. Тютюнник стояв за те, щоб відступати на Проскурів і далі на Старо-Костянтинів, Юнаків і Сальський були проти цього. Вернувшись до Камянця, вони заявили Петлюрі і мені, що вважають наше становище безнадійним, що Камянця боронити не можна й відступати на Проскурів недоцільно. Армія, казали вони, буде лише фізично зтомлена, деморалізована й нічого від неї не останеться.

Я вважав, що такий погляд на справу пояснюється нерозумінням нашої загальної ситуації. Тому я запрошив до себе Сальського і в розмові з ним висував мій погляд на наше загальне становище. Я казав, що відступ на Старо-Костянтинів потрібний нам, як єдиний вихід для того, щоб хоч на якийсь час продовжити існування українського фронту. А коли нам це не пощастиТЬ, тоді перейдемо до партизанської боротьби на тилах ворога. В такому випадку, сказав я, разом з військом має виїхати також провідний осередок в участю відповідальніших членів уряду, в тім числі його, як військового міністра.

На це Сальський сказав, що він не почував себе придатним до партизанської боротьби, тому не може обіцяти своєї участі в такій справі. На мою думку, сказав він, відповідальніші представники уряду в теперішній ситуації повинні виїхати за кордон і там поочекати кращих часів, провадячи відповідну дипломатичну акцію на користь української справи. На цьому наша розмова скінчилася.

Тим часом, для ознайомлення з становищем на фронті, до Нової Ушиці виїхали Петлюра, головний державний інспектор

Кедровський і державний секретар Шрамченко. На другий день (13. листопада) вони вернулися до Камянця з такими висновками: настрій козаків добрий, відступ на Проскурів можливий. Тоді ввечері відбулося засідання ради міністрів з участю Петлюри і Юнакова для остаточного вирішення цієї справи.

На цьому засіданні я, як головуючий, виступив з проповідцею, щоб негайно почати евакуацію Камянця на Проскурів — Старо-Костянтинів, взявши з собою лише мінімальний урядовий апарат; війську дати наказ відступати в тому ж напрямі. Указуючи на критичний стан денікінської армії, я доводив, що кожний день і година мають для нас велике значення, бо можуть принести радикальну зміну на нашу користь. Я звертав увагу на те, що за відомостями уряду поляки в разі евакуації Камянця збираються обсадити своїм військом лінію Камянець — Проскурів, а це забезпечувало б наше праве крило з боку денікінської армії. Крім того відступ в цьому напрямі гарантував би урядові найлегші зносини в своїми делегаціями у Варшаві і Москві, що виїхали туди незадовго перед листопадовою катастрофою. Тому я пропонував ні в якім разі не поспішати з ліквідацією фронту, а розвішуватися на якийсь час в районі Старо-Костянтинів — Шепетівка і звідти після відпочинку та реорганізації почати нову акцію проти Денікіна. Я казав, що в даний момент для нас всякий вихід можливий, тільки не самоліквідація.

Сальський, разом з Юнаковим, відстоювали план негайної ліквідації регулярного фронту. Указуючи на безнадійність нашого становища, Сальський пропонував, щоб частину уряду вислати за кордон для продовження дипломатичної акції, а військо і решту цивільних пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити на Україні осередок повстанського руху, поки не надійде знову слушний час для відновлення боротьби регулярним фронтом.

Я боронив свою пропозицію, Сальський свою. Врешті план Сальського відкинуто голосами всіх проти Сальського і керуючого міністерством фінансів А. Маршинського. Міністр ісповідань Огієнко втримався від голосування. Петлюра на нараді мовчав і взагалі не заняв певної позиції. На нараді вирішено 16 листопада валищити Камянець. Разом з урядом мала виїхати лише частина урядовців. Решта урядовців, а також експедиція для виготовлення грошових знаків мали валишатися в Камянці. Обовязки головноуправноваженого уряду на тих землях, які поляки збиралися зайняти своїм військом, доручено І. Огієнкові.

Щоб уникнути самовільного приходу польського війська без всяких умов з нашого боку, штаб Головного Отамана по згоді

з кабінетом міністрів послав польському командуванню телеграму, в якій пропонував зайняти район Камянця польським військом в умовою залишення в ньому української цивільної влади, збереження прав українського населення і цілості державного майна Української Народної Республіки, яке залишається в Камянці.

Тим часом нашому урядові стало відомо, що Петрушевич готовується до від'їзу за кордон. В звязку з цим у нас виникла думка, чи не настав відповідний момент для того, щоб нарешті перевести обєднання обох армій. Нам здавалося, що Петрушевич мусів би дати на це свою згоду. Тому на другий день після згаданого засідання ради міністрів Петлюра, Шрамченко і я поїхали до Петрушевича в цію справу. Але Петрушевич рішуче відмовився зректися своєї влади над військом. В разом з нами він самовпевнено повторив те саме, що вже не раз говорив і раніше: мовляв, бачу лише один порятунок — утворення нового уряду, з яким би міг говорити Денікін. Для нас стало ясно, що всякі надії на обєднання обох армій марні. Це був останній момент нашої співпраці в галицьким диктатором.

На другий день (15. листопада) Петрушевич дав довіл ново-призначенному командуючому Галицькою армією Микитці й начальнику штабу Ціріцові на заключення окремого договору з Денікіном¹⁾. Рівночасно в Камянці відбулося останнє засідання Директорії в участі Петлюри, Швеця, Макаренка і членів кабінету міністрів: Маєпи, Черкаського, Шрамченка, Безпалка і Красного. На цім засіданні ухвалено постанову про від'їзд за кордон «в державних справах» членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця. Згідно з цією постановою на час відсутності Макаренка і Швеця в території У. Н. Р. «верховне керування справами Республіки покладалося на Голову Директорії і Головного Отамана С. Петлюру, який іменем Директорії мав затвержувати всі закони та постанови, ухвалені радою міністрів». Окремою постановою Макаренкові і Швецеві надано широких уповноважень. Вони мали право:

1. Брати участь в Мировій Конференції в Паризі та інших міжнародних конференціях для заступництва інтересів У. Н. Р.

2. Мати вищий контроль над діяльністю всіх урядових інсти-

¹⁾ Для нових переговорів в армію Денікіна 9. листопада була вислана делегація в участі представників від обох армій. Але денікінський уповноважений ген. Шілінг заявив, що має доручення говорити тільки в галицькою делегацією. Тоді в дозволу Петрушевича галицькі делегати підписали 17. листопада в Одесі остаточний договір в денікінською командою. Своїм змістом він майже нічим не відрізняється від попереднього.

туцій У. Н. Р. за кордоном і окремих урядових осіб з правом скорочення штатів цих інституцій і зміни розміру утримання персоналу.

3. Заключати прелімінарні договори і політично-мілітарні договори від імені У. Н. Р. з іншими державами і т. д.

На цьому ж таки засіданні була ухвалена постанова в звязку з писаним докладом голови Варшавської місії А. Лівицького в справі надання йому остаточних директив. В цій постанові, яку вирішено держати покищо в тайні, говорилося:

«Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебував У. Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У. Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини²⁾ і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності — по річці Стири. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

«Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній — принципу власності, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципів інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту У. Н. Р.».

На другий день почалася евакуація Камянця. Це був страшний день. Ще напередодні за кордон виїхали члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець. Вдосвіта до Румунії виїхав Петрушевич. Того ж дня рано помер від тифу міністр здоровля Д. Одрина. Пополудні Камянець покинув Петлюра. Коли пригадати, що раніше за кордон виїхали в різних державних справах такі відповідальні члени уряду, як міністр юстиції і керуючий міністерством закорд. справ А. Лівицький, міністр фінансів Б. Мартос і міністр народ. господарства М. Шадлун, то можна собі уявити, яким важким тягарем лягла на мої плечі ця евакуація нашої столиці. Вже пізно ввечері я почав лагодитись для від'їзду на вокзал, коли раптом до мене зявився представник головного польського командування пор. Войнич і заявив, що польські відділи вже прибули до Камянця, щоб зайняти місто. Я сказав Войничеві, що наш уряд стоїть на тому становищі, яке було зазначене в телеграмі штабу Головного Отамана до польської команди. На це Войнич відповів, що польські війська якраз мають наказ зайняти Камянець згідно з умовами, зазначеними в телеграмі штабу Головного Отамана.

²⁾ Малася на увазі демаркаційна лінія, що її запропонувала Галицькому урядові 28. лютого 1919 року комісія держав Антанти під головуванням французького генерала Бертелемі. Ця лінія приблизно відповідала тодішній лінії фронту між українською і польською арміями.

Коли я приїхав на вокзал (десь біля 2-ої години ночі), то там вже стояли три урядові потяги, з них один — військового міністерства і другий — міністерства фінансів, готові для відізду на Проскурів. Члени уряду, а також скорочений штат урядовців вже сиділи в вагонах і чекали, що ось-ось потяги рушать. Але де там? Чекати довелося аж до 3-ої години пополудні наступного дня. То казали, що нема паротягів, то шлях був забитий... і так без кінця.

По відізді з Камянця справа не покращала. З Камянця до Гречан (коло 80 км.) ми іхали аж до ранку 19. листопада, тобто зі швидкістю приблизно 2 км. на годину. І це, не вважаючи на те, що на чолі потягу стояв сам тодішній міністр шляхів С. Тимошенко.

Яка була причина такої «швидкості» нашої їзди? Коли не рахувати деякої загальної руїни, що настала наслідком раптової катастрофи нашого фронту, то головну ролю тут відографував саботаж залізно-дорожніх урядовців, здебільшого росіян та поляків. Памятаю, що майже на кожній станції керовникам потягу; в якому я іхав, доводилось буквально в револьверами в руках виривати у місцевої адміністрації пропуск на дальший проїзд.

Але в Гречанах і далі в Проскурові нас чекали ще більші «несподіванки». Коли ми приїхали в Гречани, то денікінці були вже в Богданівцях (сусідня станція біля Проскурова). Петлюра при побаченні ві моюю сказав, що становище наше тяжке, бо армія потрібувє спочинку, тому є небезпека. Взагалі з інформації Петлюри виходило, що Проскурів кожного дня міг перейти в руки ворога. Я й інші члени уряду стояли за те, щоб урядові потяги негайно іхали далі на Старо-Костянтинів. Але Петлюра заявив, що мусимо поочекати представника польського командування Чарноцького, який іхав сюди з Камянця після своєї подорожі до Варшаві. На думку Петлюри, Чарноцький мав привезти важні для нашої справи інформації від Пілсудського.

На другий день Чарноцький дійсно приїхав в поїзді військового міністерства разом з Сальським. Ми всі троє негайно поїхали до Петлюри в Проскурів. В моїй присутності Чарноцький зробив доповідь Петлюрі, зміст якої був приблизно такий. Ми, поляки, вас не ліквідуємо, хоч цього домагається Антанта. Ховаючи від держав Антанти своє прихильне до вас відношення, ми примущені йти на такі умови перемирря з вами, якими є останні³⁾, аби показати, що ми на вас насідаємо. Тому про порозуміння з нами не турбуйтеся — все буде. Умови миру будуть остаточно

³⁾ Йде мова про умови перемирря в 9. листопада, які були такі ж тяжкі для нас, як і всі попередні.

встановлені через шість тижнів, коли Пілсудський взагалі мав вирішити справу цілої Росії. Мусите продержатися цих кілька тижнів. Пілсудський обіцяв допомогти вам всім, чим тільки може.

Продовжуючи свої інформації, Чарноцький сказав, що польське командування згоджується заняти лінію Камянець — Проскурів з тим, що наше військо може розташуватися в районі Проскурів — Шепетівка — Чуднів. Крім того нам забезпечувався вільний транзит по лінії Шепетівка — Новгород-Волинський — Коростень — Житомир. З большевиками, казав Чарноцький, заключайте покищо тільки військовий союз. Денікін гине. При зустрічі з польським військом він битися не буде. Тільки заявить протест в приводу того, що поляки зайняли Волинь і Поділля, і на тому кінець. Мусите підтримувати контакт з Румунією.

Чарноцький говорив таким тоном і наводив такі мотиви, що трудно було не повірити в щирість його слів. Після цієї його доповіді в сусідньому купе вагона відбулася коротка нарада з участию Юнакова, Василя Тютюнника, Сальського, Чарноцького і мобю. Чарноцький внову заявив тут, що лінію Проскурів — Камянець беруть поляки, а наше військо має зайняти район між Проскуровом і Чудновом в вільному транзитом через Шепетівку і Старо-Костянтинів на Камянець. Словом, обіцянок було дано багато.

Але скоро виявилося, що всі ці солодкі слова Чарноцького були не щирі. В кожному разі вони обійшлися нам дуже дорого. Через розмови з Чарноцьким наші потяги затрималися в Гречанах більше як на два дні. Тим часом становище на фронті так погіршилося, що на Старо-Костянтинів ми вже не могли відіхнати.

Коротко дальший хід подій в Гречанах і Проскурові був таким. 21. листопада пополудні наші потяги мали вже вирушити з Гречан на Старо-Костянтинів. В цей час були одержані відомості, що на ст. Климанівці (Пашківська волость) почалося заворушення селян. Станцію заняли озброєні ватаги, які грабували ешелони в військовим майном. Пашківські селяни вже раніше були нам відомі своїми анархічними виступами. Так, на мобілізацію проти Денікіна вони не пішли. Коли у вересні 1919 року в цю волость був посланий відділ війська, щоб узяти новобранців, то селяни цей відділ роззброїли. Чому? «Ми не йдемо, казали вони, проти українського правительства, але нам набридла війна». Тепер пашківські селяни почали озброєні сутички на ст. Климанівці, бо хотіли покористуватися військовим майном, яке перевозилося в цей час в напрямі на Старо-Костянтинів.

По одержанні цих відомостей про непорядки на ст. Клима-

шівці, ми вживали заходів, щоб негайно послати туди який-небудь військовий відділ. Але Вас. Тютюнник заявив, що на фронті критичне становище, і він не може дати ніякої озброєної сили. Тоді, щоб залагодити справу іншим шляхом, уряд негайно вислав до «Пашківців» делегацію в складі Панаса Феденка і Назара Петренка, членів Центрального Повстанського Комітету, що був утворений в літі 1919 р. в Камянці для координації звязку з українськими повстанськими організаціями проти большевиків і Деникіна. Обидва вони знали психологію мас і вміли промовляти до розбурханої стихії. Делегація виконала своє завдання. На другий день в с. Климашівцях відбулося віче, на якому після промов Феденка і Петренка селяни заявили (і підписали відповідний протокол), що проти Українського уряду вони виступати не будуть.

Та було вже пізно! Коли по закінченні віча Феденко зателефонував в Климашівки на ст. Гречани, то там наших потягів вже не було. Сталося так, що ми мусіли покинути Гречани, не дочекавшись повороту делегації. Приблизно години через дві після відіїду делегації, до мого вагону несподівано виявилися керуючий канцелярією Директорії М. Миронович і осаул Головного Отамана О. Доценко. Схвильовані вони заявили, що денікінська кіннота обійшла наших юнаків, які боронили фронт, і знаходиться в 3-х верстах від Проскурова, що Головний Отаман і Чарноцький йдуть на Чорний Острів і наші потяги мають також негайно вирушити в тому ж напрямі. Потяг Петлюри, додали вони, вже стойть в Гречанах на лінії Проскурів — Волочиськ.

Я негайно покликав до себе Сальського і Тимошенка, щоб вирішити, як бути. Справа з нашими потягами ускладнялася тим, що дістатися до Чорного Острова ми могли лише через Проскурів, бо тільки звідти можна було повернути на лінію, що йде через Чорний Острів на Волочиськ. Тому Сальський запитав по телефону В. Тютюнника про становище на проскурівському фронті. Тютюнник відповів, що зможе тримати Проскурів до полуночі наступного дня. Тоді ми вирішили іхати слідом за Петлюрою через Проскурів.

Але тут знову почався саботаж залізничників. Спочатку нам казали, що паротяг зіпсувався, потім, що нема палива, і так везли нас до Проскурова (всього коло 8 км.) аж до 9 годин ранку. Але вершком цього саботажу була подія, що сталася на вокзалі в самому Проскурові. Коли ми туди приїхали, нас зустрів В. Тютюнник. Він заявив, що має надію вдержати Проскурів ще яких пару годин, але кожну хвилину чекав артилерійського обстрілу в боку денікінців. Тому радив нам якнайшвидче виїздити з Проскурова.

Саме в цей момент із Гречан назустріч нашому поїзду, що вже був готовий до видізу, раптово виїхав якийсь паротяг, що, не вважаючи на закритий семафор (показчик, що шлях не вільний), врізався в наш потяг, розбивши два середні вагони. На щастя, обійшлося без жертв. Але шлях на Чорний Острів, як і на Гречани, був запертий розбитими вагонами.

— Хто це міг зробити? — запитав я Тютюнника.

— Хтож як не якийсь денікінець! — сказав він і почав сквильованим голосом говорити, що, мовляв, цих «приятелів» у нас всюди є досить.

Майже дві години довелося чекати, поки шлях був очищений і наш поїзд вирушив на Чорний Острів.

Свого часу, коли в березні 1919 року більшевицький уряд переїздив із Харкова до Києва, то харківський «Комуніст» з природу цього писав: «Радянське правительство і всеукраїнська че-ка переїхали до Києва. Сама історія цього переїзду показує, що в той час Україна уявляла собою суцільне повстанче («бандитське») гніздо, через яке можна було не так пересуватися, як пробиватися силою. Не вважаючи на те, що потяг че-ка був дуже добре озброєний, довелося зміцнити його ще одним панцирним потягом і просуватися до Києва з босм» («Комуніст» з 11. лютого 1923).

Можна без перебільшення сказати, що вся наша боротьба в роках 1917—1920 нагадувала цей більшевицький переїзд із Харкова до Києва. Ріжниця була липше та, що нашому посуванню вперед ставили перешкоди переважно неукраїнські елементи, в руках яких фактично перебували майже всі організаційно-технічні засоби нашої боротьби. Ми не мали своєї технічної інтелігенції, і це нам найбільше шкодило.

Коли ми виїздили з Проскурова, саме в цей час назустріч нам із Гречан іхав потяг міністерства фінансів на чолі з А. Маршинським. Знаючи від Тютюнника, що денікінці кожної хвилини могли почати обстріл проскурівського вокзалу, я дав розпорядження, щоб обидва потяги спинилися і щоб всі важливі цінності було переложено в потягу міністерства фінансів до потягу уряду. Це затримало нас ще на якусь годину. Тим часом денікінці почали обстрілювати Проскурів. Тоді потяги міністерства фінансів і військового міністерства, не доїзжаючи до Проскурова, повернули назад до Гречан і далі на Гусятин, де перейшли на територію Галичини.

Отже всі три урядові потяги, що прибули з Камянця, виїхали з Проскурова в повній цілості, коли не рахувати тих двох вагонів, що були розбиті. Ніякого грабунку чи грошей, чи якого-

буль іншого майна з цих потягів не було зроблено ні денікінцями, ні кимсь іншим. Тому даремно деякі мемуаристи оповідають про ці події в Проскурові зовсім неправдиві, просто фантастичні речі. Так, напр., Винниченко в своїм «Відродженні Нації» (ч. III, ст. 472) пише, що «уряд з Камянця відступав в напрямі Проскурова по лінії залізниці. Але денікінці гналися за ним неодступно й він мусів кинути поїзд з усією державною скарбницею, яку було розграбовано населенням та денікінцями».

Так само Назарук в своїй книзі «Рік на В. Україні» (ст. 217) заявляє: «Як відомо, денікінці розграбили в листопаді 1919 р. великий скарб Петлюри, в якім було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських та ін. Десята частина того скарбу була б вистарчила на заохочення Галицької армії».

Але «рекорду» досягнув в своєму «Літописі» О. Доценко. Невідомо, на підставі яких даних (бо сам він в той час не був у Проскурові, отже не міг бачити, як воно було в дійсності), він пише (кн. 4, ст. 326): «Добровольці вже наблизялися до Проскурова. На станції панував хаос і безладдя... розпочався грабіж, посыпалися стріли з повітря. Залізничники, як і завжди при таких ситуаціях, порозбігалися, а один з них пустив паротяг, який врізався в вагон з державними грішми, розбив його і війшов в колії. Мазури в околиць Проскурова почали мішками таскати державні гроші, а українські юнаки і поодинокі козаки наповнювали кишені сріблом. Сила народного майна, гроші й архиви залишилися тут для грабіжу і надходячому ворогові».

Так пишеться історія! В дійсності ні один вагон з державними цінностями чи в яким-небудь іншім майном не був розбитий і ні одна гривня в державної скарбниці не була втрачена. Всі грошові цінності, як уже сказано, ще до обстрілу Проскурова денікінцями були переложені в запакованих скринях в потягу міністерства фінансів до потягу уряду й евакуовані разом з цим потягом під доглядом директора евакуаційного відділу державного банку І. Шарого, І. Паливоди і коменданта потягу сотника Вербецького. На другий день окрема комісія, призначена урядом, в складі: державного секретаря Л. Шрамченка, заступника міністра народної освіти Н. Григорієва, керуючого міністерством пошт і телеграфів І. Паливоди і товариша міністра народного господарства Солодаря, встановила точну суму державних цінностей, що були взяті з потягу міністерства фінансів. Ця suma виносила: 190 тисяч французьких золотих франків, 39 тисяч російських золотих рублів, коло 30 тисяч царських срібних рублів, коло $1\frac{1}{2}$ мільйона рублів різною російською паперовою валютою,

6 мільйонів карб. українських грошових знаків і 3 мільйона совітських рублів. Ось це був той «великий скарб», про який оповідають наші мемуаристи!

Так, замісць Старо-Костянтинова, наш уряд, слідом за Петлюрою, опинився спочатку в Чорному Остріві, потім на ст. Війтівці (в 15 км. від Збруча). Цим була зроблена непоправна помилка. Наш і без того зруйнований фронт попав тепер під останній удар завдяки свідомому небажанню поляків нам допомогти. Ще перед відіздом уряду і Петлюри в Чорного Острова туди приїхав в Волочиська невеликий польський відділ, який зайняв був валізничу станцію. Всі ми гадали, що це початок польської акції згідно з тим планом, про який нам говорив Чарноцький в Прокурорі. Але розчарування наступило швидче, ніж можна було чекати.

Чарноцький слідом за нами також приїхав до Війтівців. Але вночі він раптом, нікому про це не сказавши, відіхав на Волочиськ, забравши з собою той військовий відділ, що напередодні прибув до Чорного Острова. Відіжаючи, він залишив на ім'я штабу Головного Отамана листа, в якому повідомляв, що польські війська з наказу своєї головної команди мусять «з мотивів стратегічних» відступити за Збруч і там очікувати денікінських військ. Далі в листі вказувалось, що коли б український уряд разом з військом захотів перейти кордони Польщі, в такому випадку ці війська будуть роззброєні й інтерновані. В кінці листа додавалось, що «Пан Головний Отаман може числити на гостинність польського уряду».

Цей лист Чарноцького і його раптовий відізд були повною несподіванкою як для уряду, так і для Петлюри, що був всім цим страшно збентежений. Адже тепер вже не було сумніву, що це Чарноцький постарається про те, щоб Петлюра й уряд заіхали в цей сліпий куток, з якого вже не було виходу. Правда, ні я, ні інші члени уряду в той час не знали, чому власне Петлюра, без порозуміння з урядом, поспішив відіхнати на Чорний Острів. Але О. Доценко в своєму «Літописі» (кн. 4, ст. 327) з приводу цього виразно вказує: «Відізд Головного Отамана іменно сюди відбувся для того, щоб не втратити звязку з польським звязковим старшиною, кап. Чарноцьким, який був посередником між українською головною командою і головною командою військ польських і мав полагодити цілий ряд питань, дотичних надходу добровольців, евакуації, руху армії на північний захід і вияснити позицію поляків щодо всього цього. Інший звязок на той час був унеможливлений».

Отже Чарноцький близкуче виконав своє завдання, продик-

товане йому згори: він наобіцяв нам на словах золоті гори, а фактично поставив нас ще в більш безвихідне становище. Само собою, трохи згодом поляки зайняли весь цей район від Збруча до Проскурова і навіть далі на схід, але все це вони зробили вже тоді, коли наш фронт перестав існувати. Цеї польської криводушної поведінки я й досі не можу забути. Поляки постаралися все зробити, аби прискорити ліквідацію нашого фронту.

Після короткого засідання ради міністрів в участю Петлюри вирішено негайно кинути вагони і, скоротивши урядовий апарат до мінімума, переїзджати автами та кіньми на Старо-Костянтинів. Уряд скороочено до пяти осіб: Мазепа, Черкаський, Шрамченко, Безпалко і Красний. Одначасно Петлюра видав наказ по армії, щоб всі частини скупчувались в Старо-Костянтинові і відходили в напрямі на Шепетівку. Щодо штабу армії було наказано: всім, хто бажає, вирушити походом з армією, решту розформувати.

Петлюра того ж дня відіхав автом на Старо-Костянтинів. Майже всі урядовці і штабові старшини, між ними от. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарівський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка і товариша міністра освіти Н. Григорієва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останніми на другий день покинули Війтівці члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які автами і кіньми помандрували на Старо-Костянтинів. Всі архиви, яких не можна було вивезти, спалено.

Події в Проскурові й Війтівцях зруйнували той план, що був намічений нашим урядом на останньому засіданні в Камянці. Після того як поляки відмовилися зайняти лінію Проскурів — Дунаївці, наше військо вже не могло спинитися для реорганізації та спочинку в районі Старо-Костянтинів — Шепетівка. Бо денікінці, захопивши Проскурів, продовжували переслідувати наші відступаючі частини.

Не вважаючи на все це, уряд вважав, що ще не настав час для ліквідації регулярного фронту. Був проект розташувати військо десь далі на північний схід і там дати йому спочити. Тому по приїзді (26. листопада) в Старо-Костянтинів, на спільному засіданні уряду і Петлюри, з участю Юнакова, вирішено продовжити відступ в напрямі на Бердичів для того, щоб відірватися від денікінців і якнайшвидче вийти в безпосередній зв'язок з бельєвицьким військом, що з півночі наступало проти армії Денікіна.

Всі ми дивилися на цей план як на останній крок для продовження боротьби регулярним фронтом. В разі успішного вико-

нання цього плану, малося на увазі транспортувати потрібну кількість грошових знаків з Берліну через Польщу, а також дістати з Камянця через Галичину тих 300 мільйонів гривень з літака, що в той час уже були в дорозі в Румунії до Камянця. Так само урядовців, які залишилися в Камянці та в Польщі, був намір перевезти потім сюди.

В згоді з цим планом члени уряду і Петлюра мали виїхати в напрямі на схід. Ні Петлюра, ні Юнаків нічого не висловлювали проти такого рішення. В кінці засідання Петлюра повідомив, що на 5 годин в місцевих казарнях призначена військова нарада з участию членів уряду, командирів усіх частин і представників від козацтва. «Треба, казав він, підняти настрій вояків та поінформувати їх про те, як стоїть наша справа».

На жаль, ця нарада не дала позитивних наслідків. Вона показала лише, що відступ в тяжких умовах і всі наші останні не-вдачі на фронті вплинули деморалізуюче на деякі військові частини. Почалася нарада мосю промовою і промовою Петлюри про внутрішнє і міжнародне становище. В своїй промові я підкresлив, що наші невдачі зійшлися з моментом, коли почало поліпшуватись міжнародне положення України. Я указував, що плани відбудови монархічної Росії за допомогою Антанти розбилися, армія Денікіна розпадається. В таких умовах наше завдання за всяку ціну вдержатися військово й політично на поверхні життя. Ми не можемо, казав я, йти на чужу територію, ми мусимо вдергати хоч малу частину власної землі і там дати нашій армії відпочити. Тому я кликав прогнати настрої безнадійності й од чаю і після «передишки» знову почати боротьбу з ворогами України.

Петлюра в палкій промові доказував, що наше становище не безвихідне. Нам треба, казав він, вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіль рушити на південь проти денікінських частин, які самі розпадаються. Петлюра підкresлював, що ми мусимо зберегти своє військо і що було б помилкою, коли б ми стали базуватися тільки на повстанцях. В нашій боротьбі, казав він, рішальну роль грає регулярне військо. Тому візьмемось всі до праці, щоб в цей тяжкий момент зберегти едину надію України, нашу регулярну армію.

Після Петлюри говорив командуючий армією В. Тютюнник. Він зазначив, що перевтома війська — головна причина того катастрофального стану, в якому опинилася наша армія. Ми відступаємо, казав він, перед ворогом, який не має ю 600 багнетів. Тому сором був би нам не продовжувати боротьби до остаточного загину ворога.

Тут виступив з демагогічною промовою отаман Гайдамацької бригади Волох. Волох ще в березні 1919 року, перед переходом Запорізького корпусу до Румунії, відіграв руйничу роль в нашій армії, бажаючи навернути її до большевиків. З того часу він не переставав хитатися вправо і вліво й тепер, очевидно, рішив остаточно пірвати з фронтом Української Народної Республіки. В своїй промові Волох заявив, що він бачить єдиний порятування для нашої армії, це — визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими большевиками почати війну проти буржуазії цілого світу. Критикуючи діяльність уряду й командування, він особливо нарікав на «фахівців» української армії. Це вони, казав він, розкрадали постачання армії, залишивши вояків без одягу та чобіт. Судячи по формі й по тону, якими промовляв Волох, це був одвертий виступ проти Петлюри, як головного отамана армії.

Коли Волох почав говорити про фахівців, Петлюра, що гловував на нараді, не витримав і перервав його промову. Після різкої відповіді, яку дали Волохові Петлюра, я і Черкаський, нарада була закрита.

Виступ Волоха на цій нараді показав, що в нашому війську готовиться нова авантюра. Отже треба було цю авантюру негайно вліквідувати. Для цього була повна можливість. Але коли я почав про це говорити Петлюрі, то побачив, що він, як і завжди в таких випадках, ухилився від рішучих заходів. Як колись в Рівному перед виступом Оскілка, так тепер він обмежився лише наказом, щоб Волох з Гайдамаками залишався в районі Старо-Костянтинова в підлегlostі командуючому Запорізькою групою. Але Волох цього наказу не виконав. Того ж дня він подався з Гайдамаками до Любару, куди якраз мали переїхати Петлюра, уряд і штаб армії на чолі з В. Тютюнником.

Тим часом я помітив, що виступ Волоха і всі останні події несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навколо нього. Під впливом цих настроїв, очевидно, він прийняв рішення іхати за кордон. В кожному разі тут, в Старо-Костянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон. Коли на другий день після згаданої військової наради члени уряду зійшлися в помешканні Петлюри для спільної з ним наради щодо дальшого плану боротьби, то Юнаків покликав мене в окрему кімнату і почав говорити, що Петлюра, на його думку, мусить виїхати за кордон, що там він може зробити більше для української справи, ніж тут на Україні, де мовляв, тепер на якийсь час його присутність не є необхідна. Юнаків зазначив при цім,

що без згоди уряду Петлюра за кордон не поїде. Я сказав Юнакову що поставлю цю справу на обговорення уряду.

Того ж дня я мав ще одну нагоду переконатися в тому, що Петлюра справді переживав в цей час якусь внутрішню кризу й збиралася виїхати за кордон. Сталося так, що члени уряду: Шрамченко, Черкаський, Безпалко і Красний після наради у Петлюри виїхали до Любару. Я залишився в Старо-Костянтинові, щоб написати листа до голови нашої місії в Варшаві А. Лівицького, куди якраз іхав курс. Пізно вночі Петлюра прислав до мене свого осаула Доценка з проєсьюбою, щоб я негайно приїхав до нього в важливій державній справі.

В кімнаті, де відбулося побачення, крім Петлюри був отаман Андрій Мельник. В його присутності Петлюра дав мені прочитати проект свого листа до уряду, в якому заявляв, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм головуванням.

Я запитав Петлюру про мотиви такого рішення. Він сказав: «Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того контакт з большевиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компромітувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що ввесь час ішов під пропором справжнього демократизму. Нарешті в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я можу сам застрілитись»⁴⁾.

Вислухавши Петлюру, я категорично заявив, що відмовляюся прийняти його пропозицію. Я сказав, що вважаю таке рішення помилковим і небезпечним для української справи. В нашій теперішній ситуації, казав я, може бути два виходи: або ліквідація державного центру взагалі, в такому випадку не один з нас може відійти від активної праці, або продовження організованої боротьби, тоді відхід головного отамана зовсім не до речі, бо вояки наші тоді скажуть: «Петлюра покинув поле бою, отож і нам нема чого далі залишатися в армії». Врешті, доводив я, ми ще не знаємо, чи взагалі дійде до якогось контакту між нами і большевиками. А коли б і дійшло, то це ще не значить, що ми мусимо змінити свою політику.

⁴⁾ З цих слів Петлюри видно, що він не мав ілюзій щодо своєї подорожі до Варшави. Вже пізніше, на еміграції, мені напр. оповідали, що Петлюра під час свого перебування в Варшаві не раз хотів утекти з Польщі й тільки А. Лівицький, як голова української місії в Варшаві, настояв на тому, щоб він цього не робив.

Мельник відстоював пропозицію Петлюри⁵). Але після докладнішої розмови Петлюра взяв свою заяву назад.

Цей перелом у настроях Петлюри віщував недобре наслідки. Вже на другий день, відіїжаючи з Старо-Костянтинова, я довідався, що в Любарі отамани Данченко і Божко затівають якусь авантюру. Вони ширили інформації, що, мовляв, правительства вже нема, бо всі розбіглися, що Петлюра захворів і кудись виїхав і т. д. Мало того. Вони приступили вже до утворення своєї «влади»: перетворили Волинський Губерніальний Повстанський Комітет в «Волинську Красну Революційну Раду» на чолі з місцевим боротьбистом Ковалем і з участю представників від своєї військової групи, в якій начальником штабу був Божко.

Треба зазначити, що «Запорізька Січ» Божка була розформована ще в вересні 1919 року за невиконання наказів, а сам Божко в наказу Вас. Тютюнника був заарештований і відданий під військовий суд. На його просьбу Петлюра видав наказ про помилування. Але все це не змінило свавільної вдачі Божка, і коли стала листопадова катастрофа, він разом з деякими іншими «отаманами» став шукати порятунку для України в організації української армії під червоним прапором.

Данченко був людиною авантюрної вдачі. До Любару він попав разом з Божком після того, як в середині листопаду, в звязку з катастрофою на нашому фронті, В. Тютюнник призначив його, як волиняка, що знав місцеві умови і людей, головнокомандуючим повстанцями на Волині. Перед тим він командував окремою частиною Запорізької групи. Перед відіздом на Волинь Данченко порозумівся з Волохом і Божком. Всі три «отамани» мріяли про владу «рад» і бачили вихід із ситуації в порозумінні з большевиками. Тимто Данченко і Божко йшли тепер в Любарі в спілці з місцевими комуністами.

До Любару я приїхав разом з своїм урядовцем для доручень Ю. Чубуком десь коло 6 години ввечері 28. листопада. Саме в цей час там засідала Волинська Рада з участю Данченка і Божка. Довідавшись про мій приїзд, Божко зараз же прийшов до мене. Він мав переляканий вигляд, і видко було, що почував себе ніяково. Признався мені, що Данченкові він не вірить і пішов до нього лише через те, що не було, мовляв, іншого виходу. Я радив йому не звязуватися з Данченком і відійти від нього. Через якийсь час прийшов Данченко і з великим самовпевненням заявив мені, що, мовляв, з ним ведуть переговори боротьбисти й представ-

⁵) А. Мельник був в цей час заступником Є. Коновальця, командуючого корпусом Січових Стрільців. З цього я виводив, що Петлюра робив мені свою пропозицію в порозумінні з командою Січових Стрільців.

ники большевицької влади в Житомирі і що напевне скоро прийде до порозуміння.

З цих розмов з Данченком і Божком я побачив, що якась авантюра дійсно готується. Це був азурний момент для ліквідації їх планів, бо Волоха ще не було в Любарі. Тому, коли на другий день приїхав Петлюра, а за ним В. Тютюнник з своїм штабом, я поінформував їх про ситуацію в Любарі і просив вжити необхідних заходів проти авантюристів. Вони обіцяли це зробити, але не зробили. Петлюра ставався мирним шляхом уникнути нового заколоту. Тютюнник виправдовувався тим, що всі військові частини були розташовані поза Любаром, в самому ж Любарі находилась лише охорона Головного Отамана та юнацька школа під командою полк. Вержбицького. Тим часом до Любара прийшов Волох з своїми Гайдамаками. Це відрazu надало сміливості «отаманському тріумвіратові».

На другий день (31. листопада) Волох і Данченко звилися до мене буцімто з жалобою, що, мовляв, уряд готовий проти них репресії. В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, наша справа не може далі вестися старими шляхами, що треба якнайшвидче змінити дотеперішню політику уряду й обєднатися з большевиками. Інакше, мовляв, вони в своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара.

На це я скавав, що уряд добре знає, яку в даний момент треба провадити політику й ніяких протидержавних виступів не допустити.

Після цеї розмови я знову попередив Петлюру і В. Тютюнника, що отаманську затію треба негайно зліквідувати. Але ні Тютюнник, ні Петлюра знову ніяких заходів не вжили. «Отамани» ставали все сміливіші. На другий день Волох влаштував прилюдний парад свому війську, вивисівши червоний прапор з написом «Хай живе радянська влада на Україні». Так само свою промову до війська він закінчив большевицькими гаслами. Рівночасно він прислав листа Петлюрі, в якому вимагав відмовитися від влади і передати їйому армію.

Тільки після цього був даний наказ Юнацькій Школі розброяти військо отаманів, а їх самих заарештувати. Рівночасно наказано Ю. Тютюнникові негайно прибути в свою частину в Любар. Але було вже пізно. Тютюнник не зміг за один день дістатися з с. Мацієвичі до Любара, а Юнаки під впливом свого командира Вержбицького, що був у змові з отаманами, не виконали даного їм наказу, бо хиталися й не знали, як їм поступити. Цим скористалися змовники й над ранок 2. грудня захопили державну скарбницю (коло $2\frac{1}{2}$ мільйонів українських карбованців

і до 30 тисяч срібних царських рублів), що знаходилася на пошті під охороною Юнаків. Був знову даний наказ Вержбицькому відібрати скарбницю й ліквідувати виступ отаманів. Але Вержбицький, замісць виконання наказу, скликав мітінг Юнаків, на якому прийнято постанову «утриматися від проливу крові». Тоді Петлюра послав півсотню своєї охорони. Але й це не помогло. Отамани з скарбницею і з частиною охорони Петлюри, що перешла на іх бік, покинули Любар і подалися з своїм військом в напрямі на Чуднів для зідання з большевиками.

Щоб уникнути нових «несподіванок», Петлюра, В. Тютюнник з своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього села Нова Чортория, де стояли Січові Стрільці.

Події в Любарі показали, що ми існували як регулярна армія не могли. Щоб зберегти решту армії від демаралізації й розкладу, треба було негайно переходити до інших форм боротьби. Для вирішення цієї справи по переїзді в Нову Чорторию зібралася нарада з участю Петлюри, членів уряду (Мазепа, Шрамченко-Черкаський) і представників війська (В. Тютюнник, Е. Коновалець, А. Мельник). Я виступив з пропозицією, щоб негайно перейти до партизанських способів боротьби. Всі присутні піддержали цю думку⁶).

На другий день в звязку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили О. Безпалко та П. Феденко. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2. грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чортория». Ось ця відоizza:

«Від Правительства Української Народної Республіки.

В будуванню Самостійної Української Народної Республіки в сей момент кінчається один період — період нечуваної геройської боротьби і великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може своїм бажанням піддержати оружною силсою, а не як хата вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни.

⁶) Під час цієї наради були видані уповноваження новій військовій делегації до большевицького фронту в складі Ю. Ярослава, Камінського і Н. Петренка, які того ж дня виїхали в Житомир. Делегація була сформована ще в Любарі в звязку з рішенням уряду відступати з військом в район Бердичева.

Російські комуністи бажають за допомогою матеріальних багатств України підтримати свою Совітську Республіку. Російські контр-революціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, поліщений лише на власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Київа, після повалення гетьманського насильства, Українська Народна Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзму народу і війська держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого воїнства, а ще більше вірних синів України загинуло від усіх заразних хвороб. Державі світу не тільки байдуже дивилися на се, що український народ гине без всяких санітарних засобів, а навіть забороняли привозити на Україну потрібні нашему війську лікарства.

Правительство Української Народної Республіки і республіканське військо, які заводили лад і порядок на території України, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаємовідносин в світом, в наслідок чого наш край знову кинутий в чорну, страшну анархію.

Через все те наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Київі, в лютім — в Винниці, в травні — в Волочиську, в червні — в Камянці. Все це етапи українського народу по дорозі на Голгосту.

Бичований і знеможений піднимався він в своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І напевно наше робітниче і селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знеслив матеріально і морально наших організованих сил.

Перехід Галицької армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне положення, бо одночасно з передачею всрогої сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Камянця, Проскурова та Старо-Константинова і перейти в місцевість, де би наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована і дисциплінована сила, піти в на-

ступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

В цей критичний для української державності момент, коли наша армія восередкувалася в районі містечка Любара, купка авантюристіків, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнила свої хижакькі заміри тим, що зрадницькі огорбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще більше скрутне матеріальне становище.

В звязку з вказанним станом річей Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб маючи звязок з народом і військом керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки.

Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця.

Панські порядки нового гетьмана генерала Денікіна вже підняли проти себе весь трудящий народ України. Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти російських черносотенних завойовників. Okрім повстання в тилу добровольчеської армії її силу підриває наступ червоної армії із Світівської Росії.

Господарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни і бевладдя. Народ України і наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається, він може посісти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну матеріально!

Вояки Української Армії! Нехай ваша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить.

Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас великої саможертви. Але ніщо на світі не дастесь без боротьби. Двохрічною свою боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній соціалістичний конгрес в Люцерні 8-го серпня цього року одноголосно призначав Українську Самостійну Республіку. Весь світ дивується нашій впертій і невпинній боротьбі з своїми ворогами за національну і соціальну справедливість.

Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші і чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою держиться армія Денікіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно і самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде Са м о с т і й н а Н а р о д н я Р е с п у б л і к а . Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без ріжниці національностей, здобути собі землю, волю і громадянські та національні права.

Нехай живе вільний народ України і його Незалежна Народня Республіка!»

На другий день (4. грудня) в Чорторію прибули командуючі всіх груп для остаточного вирішення справи. Відбулося спільне засідання уряду і представників війська в участю Петлюри, В. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновалця, Ю. Тютюнника, О. Загродського, Мишківського, Долуда і В. Трутенка, який заступав хорого на тиф О. Удовиченка. Була прочитана відозва уряду до населення. Представники війська заявили, що зміст відозви відповідає настроям армії. Ю. Тютюнник, даючи звіт про стан Київської групи, вазначив, що дух і віра в справу не погасли в війську і що є велике бажання продовжувати боротьбу. Коновалець повідомив, що група Січових Стрільців вирішила демобілізуватися, бо Січові Стрільці перевтомлені, вважають дальшу боротьбу за безвиглядну і не бачуть доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських. Омелянович-Павленко заявив, що настрій в Запорозькій групі бойовий, протибольшевицький, але для остаточного рішення справи він мусить порадитись з своїми підлеглими. Те саме сказав Загродський за Волинську групу і Трутенко за 3 дивізію. Тоді призначено ще одну нараду на 6. грудня, на якій мав бути ухвалений план військових операцій і спосіб звязку з урядом і військом.

Але на цій нараді Петлюра вже не був присутній. Сталося так, що на другий день він раптом виїхав до Варшави. Очевидно, вже в Старо-Костянтинові він вирішив їхати за кордон і, не порозумівшись в урядом, готувався до цієї подорожі. Так, напр., ще з Любаря за кордон виїхав осаул Крушинський з дорученнями в цій справі⁷⁾. В уряді я порушив питання про подорож Петлюри за кордон лише в Чорторії, після того, як вирішено про ліквідацію

⁷⁾ Про те, що Ф. Крушинський був делегований за кордон, уряд наш зінав, і я сам підписував йому уповноваження в Любарі (напередодні виступу Волоха) «на предмет переведення військових формувань за кордоном та перевезення їх на Україну». Але про те, що він мав від Петлюри окреме уповноваження в справі його відізду за кордон, мені нічого не було відомо.

регулярного фронту. Всі члени уряду (це було 5. грудня) висловились в тому напрямі, що на цей переходовий час подорож Петлюри за кордон є доцільна. Указувалось на те, що в звязку з ліквідацією українського фронту треба насамперед зберегти міжнародне становище України, а головно запобігти хаосу та дезорганізації серед наших місій за кордоном. Крім того малося на увазі, що за допомогою Петлюри вдастся перевести за кордоном хоч невеликі формування з наших полонених⁸⁾. Для координування діяльності Петлюри з урядом ухвалено делегувати за кордон двох членів уряду: Л. Шрамченка і О. Безпалка⁹⁾.

Та саме коли це засідання уряду закінчилося, Петлюра покликав мене і сказав, що на завтрашній військовій нараді він вже не зможе бути. Він показав мені листа від Крушинського, який повідомляв, що Пілсудський дозволив вільний проїзд до Варшави Головному Отаманові, начальникам його штабу та двом його осаулам і що сьогодні ввечері буде готовий для них окремий вагон в Шепетівці. «Я мушу», сказав Петлюра, іхати сьогодні, бо потім може розбитися вже налагоджений план переїзду». Я поінформував Петлюру про постанову уряду, зокрема про те, що Шрамченкові і Безпалкові доручено іхати разом з ним. Петлюра, очевидно, був проти цього, бо сказав: «Для Шрамченка і Безпалка ще треба просити дозволу на їх віз до Польщі і в разі відмови можуть бути неприємності». Петлюра просив мене прийти до нього перед відїздом, який був призначений на 9 годин вечера.

Виходячи від Петлюри, я нагадав йому, що на завтрашній військовій нараді між іншим має вирішатись справа призначення нового командуючого армією в звязку з новими завданнями, які одержує військо. Я просив Петлюру побачитися до свого відїзду

⁸⁾ Як відомо, в той час за кордоном, в Угорщині, Німеччині, Італії та деяких інших державах, знаходилася досить значна кількість українських полонених в часі світової війни. В одній лише Італії восени 1919 року зареєстровано їх понад 35 тисяч чоловік. Для організації та перевозки цих вояків на Україну в Італії існувала окрема українська місія на чолі з О. Сєврюком.

⁹⁾ Не знаю, чим це пояснити, але Петлюра про свій відїзд з України в одному з своїх листів до наших послів за кордоном в 4 березня 1920 р. (див. «Літопис» Доценка, кн. 5, ст. 380) писав:

«Мій відїзд з України стався в наслідок військово-державної наради за участю п. п. Міністрів, Начальників всіх Дивізій Дісової Армії в м. Любарі 3-го грудня 1919 року (йде мова, очевидно, про нараду 4. грудня в Чортківі, бо ніякої «військово-державної наради» в Любарі не було — І. М.). Нарада та під моїм головуванням прийшла до необхідності — перемінити методи провадження боротьби з ворогами української державності, а мені вийти за кордон для провадження державної акції».

Це твердження Петлюри помилкове. Нарада 4. грудня зовсім не зайдалася справою його відїзду за кордон.

в В. Тютюнником і залагодити цю справу. Він обіцяв це зробити.

Коли в призначену годину я прийшов до Петлюри, то він уже був готовий до відїзду. Привітавшись зі мною, він приніс в сусідньої кімнати звичайну козацьку шинелю і, даючи мені, сказав: «Ось вам, Ісаак Прохорович, моя шинеля. Візьміть її з собою в дорогу. Це шинеля щаслива. Ось дивіться, сказав він, показуючи на дірку в передній частині шинелі приблизно на висоті грудей, куля пройшла через шинелю, а мене не ранила. Це було, коли ми боронили Київський арсенал від більшевиків. Я певен, що й вам вона придадеться. Тільки, боронь Боже, не загубіть її і привезіть назад».

Я взяв шинелю, подякував. Вона дійсно придалася мені потім під час подорожей по Україні. Але в цей момент мене турбувала справа завтрашньої військової наради. Тому я спитав Петлюру, чи він залагодив справу з командуючим армією. З неясної відповіді Петлюри я побачив, що справа не залагоджена. Тоді я запропонував йому та Юнакову, який був присутній при цій розмові, щоб вони написали наказ про призначення Омеляновича-Павленка командуючим армією, а Ю. Тютюнника його ваступником. Вони це зробили.

Оскілька я знову знах М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника, вони, на мою думку, найбільше надавалися для керування армією в нових умовах: Омелянович-Павленко був добрий військовий фахівець, а Тютюнник — талановитий, досвідчений партіянин, який до всього того досить добре розбирався в тогочасній політичній ситуації на Україні. Тому, коли Петлюра і Юнаків підписали наказ про їх призначення, я був спокійний за долю нашої армії в запіллі ворога.

За півгодини Петлюра відіхав. Які він мав плани, покидаючи Україну, мені остался невідемим. Відіхав спокійний, мовчазний. Ані слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон¹⁰).

Після раптового відїзду Петлюри Шрамченко і Бевпалко відмовилися їхати до Варшави.

¹⁰) О. Доценко в своєму «Літописі» (кн. 4, ст. 350) пише, що нібито Петлюра, відіжжаючи за кордон, «давав розпорядження правителству про те, що мають робити на Україні, про звязок та план своєї роботи за кордоном» і т. д. Це рішуче не відповідає правді. Ваагалі треба сказати, що автор «Літопису» дуже «вільно» описує перебіг подій і фактів і своїми оцінками та коментарями до тих документів, які подає в своїй книзі, лише затемнює справжній хід революційної боротьби на Україні. Що правда, він намагається всюди виправдати, захистити Петлюру. Але, на мою думку, Петлюра такої «оборони» не потрібув.

День після відїзду Петлюри був для мене дуже тяжкий. Багато сил треба було докласти для того, щоб і ті рештки армії, що залишилися (коло 10.000 людей), не розійшлися, хто куди хотів. Причиною невдоволення військових був несподіваний відїзд Петлюри за кордон.

Вже зранку до Чортків зіхались всі командуючі групами для остаточного вирішення справи дальшої боротьби. Довідавшись, що В. Тютюнник занедужав і лежить хворий (саме тоді у нього починається тиф, від якого він незабаром, 19. грудня 1919 року, помер в Рівному на Волині), я пішов до нього, щоб умовитися щодо сьогоднішньої військової наради.

У Тютюнника я застав Є. Коновалця. Обидва вони зустріли мене якісь невдоволені. Коновалець зараз же мене запитав: «Пане прем'єре, де Головний Отаман?»

Я подивився на іх обох і зрозумів, у чим справа.

— А хіба ви, сказав я, не бачились вчора з Головним Отаманом і не говорили з ним перед його відїздом?

— Не бачились і нічого не знали про його відїзд.

Я поінформував їх, як стояла справа з відїздом Петлюри. В. Тютюнник обіцяв прийти на нараду, але заявив, що є перевтомлений і хворий, тому просив звільнити його надалі від обовязків командуючого армією.

Нарада відбулася під моїм головуванням, в дуже напруженні і тяжкій атмосфері. Крім членів уряду, були присутні всі командуючі групами на чолі з Василем Тютюнником. Особливе хвилювання серед учасників наради викликала вістка, що поляки захопили наш броневик на сусідній станції Миропіль і забирають також майно нашого постачання, заявляючи при цім, що роблять це в наказу Головного Отамана¹¹⁾. З великими труднощами вдалося довести нараду до кінця. Вирішено одноголосно почати похід в запілля ворога.

На мій запит, чи бажано, щоб правительство перебувало постійно при війську, командуючі групами висловились проти цього. Указували на те, що це притягало б увагу ворога до армії, а крім того звязувало б рухливість частин, яка мусить бути як найбільшою при партизанській боротьбі. Тому ухвалено, що уряд має перебувати окремо від армії, але делегувє до кожної дивізії своїх політичних референтів, які мали провадити політичну роботу серед населення і піддержувати зв'язок з правителством.

¹¹⁾ Поляки дійсно взяли тоді на ст. Миропіль наш броневик, бо без цього відмовлялися перепустити «якогось» там українця. Петлюра їхав до ст. Полонне під чужим прізвищем.

З командуючим армією я умовився, що представники уряду й армії в міру потреби будуть зіздитися для взаємного контакту. Перша така зустріч була призначена в Липівці 15. грудня. Референтами до армії я призначив: П. Феденка, В. Скляра, Ю. Чубука, М. Гарасима, Загурського, М. Левицького і В. Совенка. На цьому нарада скінчилася. Члени уряду покинули Чорторию.

На другий день армія вирушила в Зимовий похід.

ІІ. ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА РОЗДОРІЖЖІ.

«Нова політика» російських большевиків на Україні. Останні дні денкінської влади в Винниці. Моб побачення з Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 року про злуку обох армій. Відозва «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського радяноФільства. Боротьби і Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду У. Н. Р. в Літчині. У Винниці перед приходом большевиків. Невдала подорож до армії. Нарада в Брацлаві. Перехід Галицької армії до большевиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Кам'янця.

В той час, як Наддніпрянська армія починала свій героїчний марш в запілля ворога, совітська Москва готувала нову окупацію України. На цей раз, під впливом своїх помилок та невдач, які виявилися в 1919 році, московські большевики йшли на Україну з новими гаслами і новою національною політикою для того, щоб потягнути українські народні маси за собою.

Вже 6. грудня, тобто якраз в день початку Зимового походу, Центральний Комітет російської комуністичної партії ухвалив постанову, якою фактично була започаткована доба т.зв. «українізації України». В цій постанові говорилося:

«Неухильно переводячи принцип самоозначення націй, Центральний Комітет уважає необхідним ще раз підтвердити, що російська комуністична партія стойть на становищі признання самостійності української соціалістичної совітської республіки.

«З огляду на те, що українська культура (мова, школа й т. д.) на протязі століть придушувалася царом і експлуататорськими клясами Росії, Ц. К. російської комуністичної партії ставить в обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на ґрунті многовікового пригноблення серед українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени російської комуністичної партії обов'язані ставитися до них з надавичайною терпимістю й обережністю... Члени російської комуністичної партії на території України повинні... учитися

й вноситься у всіх радянських установах на рідній мові, протиділаючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий план, прямуючи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас».

І далі: «Негайно мають бути вжиті заходи, щоб у всіх радянських установах була потрібна кількість урядовців, які знають українську мову, й щоб надалі всі службовці вміли говорити по українські».

В цій же постанові в справі земельної політики на Україні наказувалося: «Радянські господарства будувати тільки в небідніх розмірах, рахуючись з життєвими інтересами місцевого селянства. В справі обеднання селян у комуні, артилі й т. ін. суворо переводити політику партії, яка не припускає в цьому відношенні ніякого присилування, передаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу засоби примусу».

В згоді з цією постановою Троцький видав проклямацію до червоних російських військ, що наступали на Україну, в якій заявляв, що червона армія йде на Україну для «визволення, а не поневолення». Проклямація кінчалася словами «Нехай живеsovітська незалежна Україна».

Так само Ленін у своєму «листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном» в 4. січня 1920 р. писав, що «невалежність України визнана і всеросійським центральним комітетом Російської Соціялістичної Федеративної Совітської Республіки, і російською комуністичною партією» . . .

Отже український національний рух, що в такою силою виявився в 1919 році, примусив російських більшевиків звернути на себе увагу. Ще не так давно провідники російської комуністичної партії вважали українську мову й культуру за «реакційну вигадку української буржуазії». Тепер вони самі мусіли признати українські культурно-національні домагання і навіть проклямувати гасло «самостійної України». Так само в земельній політиці, замісць примусової комуни, вони заговорили тепер про «вільне вирішення» цієї справи самими селянами.

Всі ці «україnofільські» заяви російських більшевиків були очевидною уступкою українським масам. Але фактично вони мали своїм завданням прислати увагу цих мас. Вже в своїй згадуваній революції російська комуністична партія недвізначно проголосувала, що «найважнішим завданням совітського будівництва на Україні» є — відібрати зброю у населення й «зосередити її в руках робітничо-селянської червоної армії», тобто іншими словами, знову окупувати Україну.

Не вважаючи на це, «нова політика» Совітської Росії на Україні посіяла великі ілюзії серед деяких українців. Багацько навіть визначніших українських діячів повірило в ширість большевицьких заяв і почало кликати всіх до мирної співпраці з большевицькою Москвою. В атмосфері цих совітських настроїв, як серед галичан, так і наддніпрянців, проходить майже ціла доба Зимового походу, поки життя не показало, що комуністична Москва, поза всякими солодкими словами та деклараціями, в дійсності продовжувала переводити свої старі заборчі плани супроти України.

Свій похід в запілля ворога Наддніпрянська армія почала проривом денікінського фронту на лінії між Козятином і Калинівкою і далі швидким маршем в напрямі на південний схід. За тиждень армія була вже в районі Липівця. Це викликало величезну паніку серед денікінців. Вже й без того на територіях, занятих денікінською армією, фактично панувало безвладя. Тепер несподіваний вихід нашого війська в район Липовецького повіту спричинився до ще більшого хассу й руїни в денікінському запіллі. Я мав нагоду сам спостерігати це під час своєї подорожі з Винниці до Липівця в середині грудня 1919 року.

З Любара я приїхав до Винниці, коли там ще не було відомо про похід нашої армії в запілля ворога. Місто було переповнене денікінським військом. Але вже за два дні (14. грудня) почалася евакуація Винниці. Саме в цей час я мав іхати в Липовець для побачення з командою нашої армії. Тому що візника не можна було знайти, я пішов пішки, взявши з собою одного з бувших козаків української армії. Аж до самого Липівця (коло 30 км.) ми не бачили ніяких ознак денікінської влади. Лише по деяких селах, як Гуменне, Михайлівка тощо, стояли галицькі частини. Селяни жалілися, що крім реквізіцій та грабунків вони ніякої влади не чують і не бачуть.

Всюди, де ми проходили, панувала страшна пошестъ тифу. Рідко можна було знайти хату для ночівлі, де б не було хворих; смертність була дуже велика. Селяни оповідали, що світова війна забрала менше людей, ніж ця пошестъ тифу. Були родини, де майже всі повмирали або лежали хворі на тиф. Умирали переважно мужчини середнього віку.

Недалеко перед Липовцем ми довідалися від одної селянки, яка йшла з міста, що в минулу ніч всі представники денікінської влади раптом покинули місто, бо в сусідньому селі, Вахнівці, ночувало «військо Тютюнника». Селянка не помилилася. Коли ми прийшли до Липівця, то якраз з другого кінця міста входила

кіннота Київської групи. Слідом за нею приїхав начальник групи Ю. Тютюнник разом з політичними референтами П. Феденком, Ю. Чубуком і В. Скляром.

Омелянович-Павленко не міг приїхати, тому прислав мені листа (з 14. грудня), в якому між іншим писав: «Наш рух поки що для всіх повна несподіванка і при удачі буде мати для лівого крила денікінської армії велики наслідки. Залізниця Козятин — Винница в деяких місцях була зруйнована; постачання 14. дивізії попало в наші руки — єсть полонені. Коли у добровольців маються резерви, то в районі Липовець і ст. Погребище можуть бути серйозні бої. Коли цього не буде — крах лівого крила добровольців — обовязково. Галичане ставляться прихильно. Ми запевнили їх, що в недалекому часі вони будуть з нами... Населення ставиться тут прихильно; з харчами турбот не багато».

З Тютюнником я мав у Липівці довшу розмову, під час якої мав нагоду близче познайомитися з цим визначним учасником нашої боротьби 1919 року. Невисокого зросту, міцно збудований, хоч взагалі непоказний, русавий, з голубими очима, червоний на обличчі і з енергійним підборіддям, він приваблював до себе свою безпосередністю й ширим захопленням нашою визвольною справою. Це був молодий ще чоловік (років коло 30), але з сильною волею і значним організаційним хистом. Пригадую, коли він прибув улітку 1919 року з того боку фронту до нашої армії, то в короткий час сформував Київську групу, завівши в ній армізований дисципліну і послух. Як людина, що вийшла з села, Тютюнник добре розумів соціальну основу тодішнього революційного руху на Україні. Очевидно, це було причиною того, що на початку 1919 року він разом з повстанським отаманом Григорієвим пішов був з большевиками. Але швидко потім вилікувався від большевицьких іловій і став цілком реально дивитися на тодішні революційні події на Україні. Взагалі Тютюнник любив говорити на політичні теми й його оцінки політичної ситуації виявляли в ньому здібності не тільки видатного вояка, але й політично думаючої людини. Майже у всіх важніших питаннях він солідарізувався з політикою нашого уряду.

В розмові зо мною Тютюнник сказав, що в звязку з походом в центр України у нашого війська значно піднявся настрій. Тютюнник вірив, що армія наша не розпадеться і продержиться до слушного часу. Він стверджував, що всюди, де наша армія зустрічалаась з галицькими частинами, галичане ставились до нас дуже прихильно. Відношення до нас, казав він, таке неначе ніякого союзу з Денікіном у Галицької армії нема.

Треба сказати, що в масах Галицької армії ввесь час було

сильне бажання відновити боротьбу соборним фронтом. Ще коли наш уряд був у Любарі, то від деяких галицьких частин доходили відомості, що вони хотять зєднатися з Наддніпрянською армією для боротьби з Денікіном. Тільки через події в Любарі тоді ні до яких конкретних переговорів в цій справі не дійшло. Тепер, коли наша армія несподівано опинилася в запіллі Денікіна, ця тяга галичан до злуки з Наддніпрянською армією ще збільшилася. В звязку з цим одночасно з Тютюнником до мене приїхали з Винниці в Липовець представники окремої ініціативної комісії для підготовки злуки обох армій — Д. Сухенко (український соц.-революціонер) і Мих. Балицький (галицький радикал). Вони заявили мені, що галичане незадоволені своїм перебуванням у Денікіна і що більшість старшин і козаків навіть не знали того, як стався їх перехід до Денікіна. Тому загальне бажання зірвати з Денікіном і знову зєднатися з Наддніпрянською армією.

Я сказав Сухенкові і Балицькому, що дуже вітаю їхню ініціативу щодо обєднання обох армій і зного боку обіцяв їм повну підтримку в цій справі. Через Тютюнника я передав листа Омеляновичеві-Павленкові, в якому просив негайно вислати своїх делегатів до Винниці для переговорів з представниками Галицької армії. Разом з тим я доручив політичному референтові П. Феденкові вийхати з Сухенком і Балицьким в Винницю для участі в згаданій комісії щодо обєднання обох армій.

На другий день я теж вернувся назад до Винниці. Мені хотілося прискорити справу обєднання армій, а крім того я чекав відомостей від наших делегацій, що ще в Камянця, потім в Чортополі виїхали до більшевицького фронту.

Справа обєднання армій, з формального боку, була дуже швидко доведена до кінця. Вже 22. грудня до Винниці приїхала делегація від Наддніпрянської армії в складі полк. Никонова, полк. Вишневського, чет. Макаренка і чет. Веремієнка. В цей час денікінці вже залишили Винницю, відступаючи на південь під натиском більшевиків. Тому переговори були короткі, і вже 24. грудня підписано договір про злуку обох армій. Згідно з цим договором до уряду УНР мали вступити по одному представнику від Наддніпрянської і Галицької армії. Командуючим обєднаної армії мав бути Омелянович-Павленко, начальником штабу — галичанин по вибору командуючого в порозумінні з Начальникою Командою Галицької армії, головним інтендантом намічався галичанин, його помішником — наддніпрянєць. З боку Галицької армії договір підписали от. Омелян Лисняк і чет. Дмитро Паліїв.

Того ж дня члени наддніпрянської делегації, Вишневський

і Макаренко, виїхали назад до армії з текстом договору і з листом від мене для Омеляновича-Павленка. Голова делегації Никонів залишився в Винниці для звязку з урядом. В своєму листі до Омеляновича-Павленка я писав, що треба негайно, на підставі договору, утворити спільне командування для обох армій і почати координувати свої військові операції з рухом Галицької армії.

В звязку з підписанням договору я одержав на другий день таку заяву, за підписом от. Лисняка, до правительства УНР з 23. грудня 1919 року:

«Галицька українська армія переходить з днем зформування уряду УНР в його повне розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добрармією має наступити в найкоротшому часі, в моменті, в якім уряд УНР і Начальна Команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть се за відповідне. Галицька українська армія входить у склад обєднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА домагається від уряду УНР регабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського¹²⁾ перед українським народом».

Рівночасно я одержав на ім'я правительства УНР заяву самого Тарнавського (теж з 23. грудня), в якій говорилося:

«Начальна Команда ГУА зобовязується отсім в міру можливості задержати в своїм віданні район: Винница, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі».

Отже справа обєднання армій стояла неначебто на добрій дорозі. І коли б після підписання договору Галицька армія негайно виrushila на схід для зedнання з армією Наддніпрянською або, навпаки, Наддніпрянська армія змінила свій напрямок і повернула в район розташування галицьких частин, то обєднання могло стати фактом. Але до цього не дійшло. Галицька армія в її тодішньому стані була мало рухлива і взагалі непризвичасна для партизанської боротьби. Наддніпрянська ж армія мусіла в цей час якнайшвидче посуватися на схід, щоб відірватися від денікінців і тим уникнути небезпечних з ними боїв. Крім того,

¹²⁾ В листопаді 1919 р. Тарнавський був звільнений Петрушевичем з посади команданта Галицької армії за підписання сепаратного договору з Денікіном. Тепер, починаючи від 17. грудня 1919 р., Тарнавський знову виконував обов'язки командуючого Галицькою армією замісць ген. Микитки, що занедужав на тиф.

про самий факт підписання договору командування Наддніпрянської армії, через комунікаційні труднощі, які тоді панували на Україні, довідалося лише 3. січня 1920 р., тобто вже тоді, коли Галицька армія підписала новий договір — з губревкомом Підділля.

Нова більшевицька влада прийшла в район розташування Галицької армії швидче, ніж можна було чекати. Вже 19. грудня у Винниці була одержана совітська радіограма про утворення більшевиками «Всеукраїнського Революційного Комітету» в складі Петровського, Мануйльського і Затонського. В своїй відозві до населення України, написаній в звичайною для більшевиків демагогією, цей Ревком недвозначно вказував, що справа України знову вирішалася в сторону єдиної неділимої Росії.

Отож більшевицький фронт швидко наближався в півночі. В звязку з цим у Винниці почався хаос і безладдя. Хоч денікінці, утікаючи, передали (23. грудня) владу галицькому командуванню, але провідники Галицької армії, опинившись в цій новій ситуації, не хотіли перебирати владу до своїх рук. Замісць цього, вони рівночасно з підписанням договору з Наддніпрянською армією розпочали нові переговори... з більшевиками. Мовляв, «на всякий випадок». Щоб не заангажовуватись в справу цих переговорів, Начальна Команда Галицької армії на чолі з Тарнавським переїхала в Винниці на ст. Крижопіль.

Це був час, коли на Україні, в звязку з вказанчими «українофільськими» заявами російських більшевиків, почалася нова хвиля совітофільських настроїв. Майже всі ліві українські групи, як незалежні соц.-демократи, ліві соц.-революціонери-боротьбисти та інші, намагалися використати нову політику російських більшевиків для того, щоб організувати свою українську радянську владу в окремим військом і з усіма іншими незалежними від Москви державними апаратами. Особливо великого впливу серед селян набрали в кінці 1919 і на початку 1920 р. боротьбисти. Саме в той час, як наша армія була в районі Любара, Центральний Комітет партії боротьбистів знаходився в Житомирі. Тому, коли боротьбисти довідалися, що Волох з частиною війська покинув фронт, вони зараз же вступили з ним в контакт. Був утворений Революційний Комітет Правобережжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет привзначив Волоха головнокомандуючим «червоної армії України».

До творення своєї армії боротьбисти взялися «явочним порядком», не маючи на це згоди російських більшевиків. Тому, щоб відірватися від північного російського фронту, новоутворе-

ний Ревком разом з Волохом та його військом негайно вирушили слідами нашої армії на Київщину. Досвід попередніх років показав, що ця справа будування своєї радянської України даліше паперових постанов та «призначень» не піде. Занадто були слабі сили українського большевизму для того, щоб дати належний опір російським большевикам і захопити провід на Україні в свої руки. Але прихильники українського «радянства» дивились на це інакше. Вони вірили, що коли організувати свою українську червону армію, то росіянне стануть з цим рахуватися й припинять свою дотеперішню політику супроти України.

Під впливом цих настроїв українські соц.-революціонери («центральна течія»), що брали участь в уряді УНР, і собі вирішили, що треба використати переходову ситуацію на нашему фронті та здійснити свої старі радянофільські постанови¹³⁾. Ще коли я був у Липівці, то Сухенко сказав мені, що в м. Хмельницькому, Літинського повіту, утворилася «Красна Рада Брацлавщини» в функціями місцевого адміністраційного органу, яка стала на ґрунт радянської форми влади. Він оповідав, що в Раду входять також члени уряду І. Паливода та І. Макух і що головна мета Ради — реконструкція місцевих органів влади шляхом утворення повітових і сільських рад¹⁴⁾. Коли я вернувся в Винницю, то довідався, що есери разом з деякими галичанами, організуючи Красну Раду, в дійсності мали значно ширші плани. Вони хотіли реорганізувати цілий провід УНР на засадах радянської форми влади і тоді, обеднавши під цим гаслом Наддніпрянську і Галицьку армію, вступити в переговори з російськими большевиками для творення незалежної радянської України.

¹³⁾ Українські соц.-революціонери, починаючи від способу конференції в Київі з 28. січня 1919 р., трималися того погляду, що коли проголосити радянську форму влади на Україні, то це усуне ґрунт з під ніг у російських большевиків і допоможе нам в боротьбі за вільну Україну. Інші українські партії вважали, що проголошення радянської влади на Україні, крім деворганізації активних українських сил, нічого позитивного нашій справі не дасть.

¹⁴⁾ Вже пізніше я довідався, що постанова про організацію Красної Ради Брацлавщини була прийнята в Хмельницьку 10. грудня 1919 р. на нараді, в якій крім членів уряду Паливоди і Макуха були присутні: повстанський отаман Шепель, заступник губерніяльного комісара Поділля Б. Палащук (пізніше большевицький комісар на Україні), начальник мобілізаційного відділу Галицької армії от. Н. Гірняк, радник міністерства преси і пропаганди О. Гризодуб, губерніяльний комісар Волині Ф. Сумнєвич, старо-костянтинівський повітовий комісар Г. Денисенко, могилівський повітовий комісар Христич, летичівський повітовий комісар М. Харусь, головноуповноважений для ліквідації військового майна Д. Сухенко, полк. В. Поплавко (що пізніше, в кінці 1921 р., вакликав українське громадянство в київських большевицьких газетах до порозуміння в «Радянськими Республіками», інспектор губерніяльної міліції на Волині Дідуник та ін.).

Довідавшись про все це, я призначив на 25. грудня в Літині засідання членів уряду, що знаходились в той час в районі Винниці. На цьому засіданні я хотів поінформувати своїх товаришів по уряду про фактичний стан нашої справи, щоб таким способом запобігти різним скороспіллим рішенням з іхнього боку.

До Літина я приїхав у призначений час разом з О. Безпалком і П. Феденком. Нікого з інших членів уряду там ще не було. Лише на другий день увечері в Хмельника приїхали: члени «Красової Ради Брацлавщини»: Черкаський, Лизанівський, Макух, Паливода, Сумневич, Гризодуб та інші, делегати від обох армій сотник Петрик і чет. Веремієнко (що згідно з договором 24. грудня мали виїхати для переговорів до большевицького фронту), нарешті представники від Галицької армії Н. Гірняк і Д. Паліїв.

Цей склад прибувших з Хмельника показував, що есери будували якісі свої плани в порозумінні з представниками Галицької армії. Дійсно, ще до початку засідання я довідався, що есери тому й спізнилися з своїм приїздом в Літин, що займалися в Хмельнику обранням «Ради Республіки» як «верховної влади» замісць Директорії. «Рада Республіки» в кількості 12 чоловік була обрана зібранням з 18 чоловік. Отже вибирали самих себе. Склад «Ради Республіки» був такий: від «Красової Ради»: Макух, Сумневич, Паливода, Палащук і М. Балицький; від комісії для обєднання обох армій Д. Сухенко і П. Феденко (був обраний заочно без його згоди) і від Галицької армії Н. Гірняк. Okрім того: від селянської спілки О. Щадилів і персонально: Черкаський, Лизанівський і Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

Огже план есерів та їх однодумців був простий: проголосити свою українську радянську владу на Україні («Рада Республіки»), а тоді разом з іншими українськими радянцями почати будувати свою незалежну радянську Республіку. План привабливий, але не реальний. Він був оснований на тій самій вірі в силу українського большевизму, що й згадана акція боротьбистів: мовляв, як ми приймемо «sovітську програму», то тоді Москва дасть Україні спокій і не буде мішатися в наші справи.

Щоб ліквідувати цю затію (інакше на цей крок есерів не можна було дивитися), я покликав до участі в засіданні, крім членів уряду, також всіх 12 членів «нової влади» на чолі з Г. Лизанівським (що був обраний головою «Ради Республіки»), далі членів «Красової Ради» і представників обох армій. З членів уряду, крім мене і Безпалка, були присутні: Черкаський, Паливода і товариш міністра внутрішніх справ І. Макух. На початку засідання я подав інформації про наше загальне становище і покрема підкреслив, що настрої нашої армії цілком протибольшевицькі.

Тому, коли б ми прийняли вчорашні постанови, ухвалені в Хмельнику, про «Раду Республіки», то це напевно привело б лише до остаточної руїни армії.

Після моїх інформацій почалися дискусії. Більшість промовців обвинувачували правительство в тому, що воно провадить політику порозуміння з Польщею, що армія наша не є забезпеченна всім необхідним і що нарешті досі не скликаний передпарламент. Відповідаючи на ці закиди, я сказав, що переговори з Польщею ввесь час провадились і провадяться в порозумінні в усіма тими українськими політичними партіями, які тут заступлені, і що порозуміння з Польщею, якщо буде досягнуте, то лише на підставі умов, які Директорія разом з представниками уряду ухвалила ще до залишення Камянця. В справі постачання армії я заявив, що майже всі учасники наради протягом останніх місяців стояли дуже близько до урядової праці, отже самі знають добре, де власне хovalися причини незадовільного стану нашого військового постачання. Нарешті щодо передпарламенту я зазначив, що уряд увесь час стояв на тому становищі, що передпарламент треба скликати якнайскорше. І коли цього не вдалося зробити, то виключно з причин загального характеру, а не в наслідок якоєї окремої політики уряду.

Після цих моїх пояснень представник Наддніпрянської армії Веремієнко заявив, що він задоволений поясненнями голови зборів, а взагалі не є уповноважений для вирішення політичних питань. З огляду на пізній час нарада була перервана до слідуючого ранку.

На другий день перед засіданням відбулася міжпартійна нарада з участю представників від соц.-революціонерів (Черкаський, Лизанівський, Щадилів), соц.-демократів (Мазепа, Феденко, Безпалко) і галицьких радикалів (Макух, Балицький). Під впливом вчорашніх дискусій есери вже не настоювали на своїх постановах, прийнятих в Хмельнику, лише домагалися негайного скликання передпарламенту з широкими правами. Тому після короткого обміну думок нарада ухвалила:

1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої уповноваження.
2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для виготовлення проекту закону про скликання передпарламенту.
3. Красеву Раду Брацлавщини затвердити як красвий адміністраційно-господарчий орган.
4. Для поповнення уряду призначити Макуха керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича керуючим міністерства фінансів і народного господарства.

Це рішення представників політичних партій прийнято без дискусій на загальному засіданні, що відбулося зараз же після цієї вужчої наради. На цім літинські наради скінчилися. Черкаський, Лизанівський і Макух виїхали разом во мною і Безпалком до Винниці. Сотник Петрик і чет. Веремієнко поїхали в Козятин для переговорів з большевицьким військом. Після Камянця і нової Чорторії це була вже третя делегація до большевицького фронту. Хоч большевики не звертали уваги на всі ці наші делегації й продовжували наступати на Україну, але військові, особливо галичане, настоювали на тому, що, мовляв, треба ще раз послати своїх делегатів для переговорів з большевицьким військом. Віра в можливість поровуміння з північним ворогом все ще не покидала наших військових, як і політичних діячів.

Коли ми вернулися з Літина до Винниці, то там вже «хазяйнував» повстанський вагін отам. Шепеля під проводом начальника його штабу Барського. Цивільною справою керував «Повстанський Комітет» на чолі з поручником Ейком, що оголосив себе комендантом м. Винниці. Між повстанцями і галичанами зараз же почалися гострі конфлікти. Повстанці забирали галицькі обози й взагалі намагалися всюди показати, що вони — влада!

В звязку з цим представники галицького війська от. О. Лисняк, чет. Д. Палій і чет. В. Чайківський запросили мене, Макуха і полк. Никонова на нараду і почали жалітися нам, що ніяк не можуть налагодити нормальних відносин з повстанцями. Але найбільше їх цікавила загальна ситуація на Україні. Вони питалися, яка тепер можлива орієнтація і на кого. Я сказав, що з повстанцями Шепеля буду говорити і переконаний, що вони припинять свої бешкети та грабунки. Щож до загальної ситуації, то я радив орієнтуватися на свої власні сили. Я казав, що з Денікіном нам не по дорозі, його справа скінчена. Ми могли б порозумітися з большевиками, але при умові, що вони визнають самостійність України і не будуть втручатися в наші внутрішні справи. З Польщею, казав я, ми продовжуємо переговори для встановлення мирних взаємовідносин на умовах, які прийняті ще в Камянці. Навіть думки не може бути про те, заявив я, щоб наші представники при переговорах з Польщею стали вирішати справу Галичини без згоди на це уповноважених Галицького уряду¹⁸⁾. Представники Галицької армії вислухали мене уважно, але ніякого свого погляду на справу не назначили.

На другий день до мене зявилися в помешкання «Просвіти», де вибралися напівлегально члени нашого уряду, представники

¹⁸⁾ В цей час ми були відрізані від цілого світа і про фактичний стан переговорів нашої місії в Варшаві нічого не знали.

«Повстанського Комітету»: знайомий мені ще з Катеринослава С. Єфремов — старшина української армії, що був у 1917 році командиром Гайдамацького полку в Катеринославі, Сиротенко — робітник місцевої фабрики обуві «Яструб» і один представник від місцевої організації українських соц.-революціонерів. В розмові зо мною вони заявили, що їх комітет виконув функції політичної референтури при війську Шепеля і працює в напрямі підтримки уряду УНР. На мої зауваження щодо конфліктів між ними і галичанами вони сказали, що будуть провадити свою працю в контакті з представниками Галицької армії й щодня робитимуть мені звіт про свою діяльність. Дійсно, на якийсь час після цього в місті запанував такий-сякий лад і порядок.

Щоб використати цю ситуацію, я скликав 29. грудня засідання уряду з участю Черкаського, Макуха, Безпалка і Паливоди для вирішення деяких важливих справ. На цьому засіданні була обрана комісія для вироблення статуту передпарламенту в складі Д. Сухенка, П. Феденка, М. Балицького і О. Щадилова. Вирішено делегувати О. Безпалка за курдон з вимогою, щоб поляки припинили посування свого війська на схід. Нарешті затвержено договір про злуку обох армій і з приводу цього ухвалено відозву до населення та війська, в якій між іншим говорилося:

«Оповіщаючи громадян України про радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України, Народне Правительство вірить, що від нині ніяка воюжа інтрига не розіб'є братерської єдності обох частин українського народу. Народне Правительство односу з перших своїх задач ставить заключення мира з Совітською Росією на умовах признання нею самостійності нашої Республіки і невміщування у внутрішній справі України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народної Республіки українське зєднане військо і весь український народ повинні вжити всі свої сили, щоб вигнати панську армію генерала Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні підрядки».

І далі: «Галицькі вояки! Нехай не буде серед вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою поки ваша наймиліша вітчина Галицька Земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України».¹⁶⁾

¹⁶⁾ Ця відозва видана в Винниці, але навмисне датована 28. грудня в Літині, щоб не притягувати уваги більшевиків до місця перебування нашого уряду. Відозва була надрукована в Винницькому «Народному Голосі» за 1. січня 1920 р., що почав тоді виходити під редакцією П. Феденка,

Одночасно з виданням цеї відозви уряд делегував І. Паливоду до армії Зимового походу, а І. Лизанівського до Начальної Галицької Команди в Крижополі для того, щоб прискорити фактичне обєднання обох армій.

Але всі ці заходи залишились без наслідків. Паливода взагалі не доїхав до армії, бо через наступ большевиків затримався в дорозі. А Лизанівський потім оповідав мені, що фактичної злуки обох армій не можна було перевести через розкиданість галицьких частин, а також через те, що Наддніпрянська армія дуже віддалилася на схід.

Другий активний учасник тих подій Д. Паліїв з приводу причин, чому договір про злуку армій не був здійснений, в своїх споминах («Літопис Червоної Калини», Львів 1930) пише: «З хвилини обняття команди ген. Мікиткою і Ціріцом¹⁷⁾ впав цілий плян сполучки з армією ген. Павленка. Вони оба були за вдереждання союзу з Денікіном до самого кінця. Спроба виплисти на чисту воду закінчилася безуспішно»:

Отже у провідників Галицької армії не було єдності думки: в той час, як одні з них стояли за злуку з армією Зимового походу, другі трималися союза з Денікіном і нарешті третьі шукали порятунку в порозумінні з большевиками.

Тим часом члени нашого уряду мусіли покинути Винницю. 31. грудня зранку до мене зявився Барський і повідомив, що большевики в 10 верстах від Винниці і що він з своїм повстанським загоном залишає місто. Додав при цім, що 1-й галицький корпус, що стояв у Винниці, теж виrushає вночі на Немирів.

Я скликав членів уряду на нараду. Вирішено, що я, Черкаський, полк. Никонів і Феденко разом з референтом Галицької армії четарем Василем Чайківським ідемо кіньми на Немирів і далі до армії Зимового походу. Саме в цей час з Винниці віїздив бувший повітовий комісар Київщини Пирховка. Я доручив йому побачити Омеляновича-Павленка і передавати йому, що разом з представником Галицької армії я буду ждати його 5. січня в с. Жорнищах, Липовецького повіту. Малося на увазі таким способом прискорити справу злуки обох армій.

Але з цих заходів також нічого не вийшло. На другий день рано з Винниці виїхав лише я, Никонів і Феденко. Черкаський і Чайківський осталися в Винниці. З яких причин, нам було

але через наближення большевиків на другому числі припинився. Цю відозову, як і майже всі відозви нашого уряду 1919 р., склав П. Феденко.

¹⁷⁾ Приблизно в середині січня 1920 р. ген. Мікитка після свого одужання приступив знову, разом з Ціріцом, до виконання обовязків команданта Галицької армії.

невідомо. Тому, щоб не гаяти часу, ми пустилися в подорож самі для побачення з головною командою армії Зимового походу. В болоті і снігах ми проїздили кіньми більше тижня в Липовецькому і Таращанському повітах на Київщині. Нарешті в ніч на перший день Різдва приїхали в Гайсин. Але ніяких частин нашої армії ми не знайшли. Всюди, де ми проїздили, панувало безвластя. Слід армії губився десь на Уманщині.

В самому Гайсині вже більше двох тижнів не було ні влади, ні охорони. Панувала повна байдужість, апатія. Ніхто й не думав організовувати владу. Навіть місцевий повстанський отаман Волинець, з яким мав тоді побачення Феденко, сидів в одному з сусідніх сіл біля Гайсина й «спочивав» собі, не маючи що робити.

Все це свідчило про малу свідомість української людності, а також про відсутність на Україні якого-будь ґрунту для большевизму. Україну займали виключно московські війська.

Рахуючись з такою ситуацією, я намічав тоді приблизно таким план щодо далішого ведення української боротьби. На мою думку, частини обєднаної армії мусили по можливості негайно заняти район Жмеринка-Вапнярка, де переважно була розташована Галицька армія. Мені здавалося, що спираючись на непретеримість Румунії і Польщі, ми могли б таким чином відновити свій регулярний фронт, беручи на увагу, що в більшій місці — два большевики ще не були б в стані опанувати Україну, а тому відразу не стали б битися з нами. В цьому дусі я написав листа до Омеляновича-Павленка, в якому просив його вжити негайних заходів для переведення в життя договору про злуку обох армій.

Тим часом з Гайсина нам вдалося звязатися з І. Лизанівським, який знаходився в Немирові. На його пропозицію вирішено зійтися разом в Брацлаві, куди мав приїхати також представник від галицького командування. Отож 11. січня в Брацлаві відбулася нарада, на якій крім нас трьох і Лизанівського були присутні: політичний референт Галицької армії В. Чайківський, бувший губерніальний комісар Волині Ф. Сумневич, член галицької національної ради Петро Шекерик і липовецький повітовий комісар Юхим Оніпко.

На цій нараді зясувалося, що надії на злуку Галицької армії в Наддніпрянською були передчасні. Так, Чайківський поінформував нас, що в Винниці організувався Ревком Галицької армії¹⁸⁾, який 1. січня підписав договір з Революційним Комітетом По-

¹⁸⁾ Крім цього Винницького Ревкому на чолі з поручником Давидом, потім Н. Гірняком, незабаром утворився ще другий т.зв. «Начальний Ревком Червоної Української Галицької Армії» під проводом Музички. Але в кінці лютого ці два Ревкоми злилися в один під головуванням Кондрацького.

ділля про перехід Галицької армії до більшевиків. В цьому договорі, текст якого нам показав Чайківський, між іншим говорилося:

«Українська Галицька армія здержує свій відворот на південь... Вона може бути ужитю тільки для боротьби в першій мірі з Польщею, а відтак з іншими державами, посягаючими на українські землі, аж до звільнення цих земель від ворожої окупантії і вакріплення на них соціалістичного радянського устрою».

Договір підписали: за Ревкомом Галицької армії поручник Давид і чет. Гачкевич, за Губревкомом Поділля Ковтунович, Киїринський і Власов.

Отже наша нарада стояла перед довершеним фактом: замісць руху на південь для зідання в армію Зимового походу, провідники Галицької армії поспішили стати на службу більшевицької Москви.

Вислухавши інформації Чайківського, я заявив, що не можу дати своєї згоди на перехід Галицької армії до більшевиків, бо не сумніваюся, що це знищить її як бойову силу. За цей крок, сказав, я, провідники Галицької армії мають відповісти самі, осільки зробили це без пісrozуміння з правителством.

При дальшому обміні думок Чайківський між іншим визначив, що галицьке командування поставлене тепер в дуже незручне становище. Денікінське командування, казав він, ввесь час вимагає від нас відступу на південь. А тут масно тепер приказ від Винницького Ревкому про пересунення наших частин на північ. Хтось з присутніх на це зауважив: «Алеж може бути ще й третій наказ від Омеляновича-Павленка на підставі договору з 24. грудня, тоді який буде ваш вибір?»

Було ясно, що провідники Галицької армії «плили за течією», самі не знаючи, чи це добре чи вле. Напр., в дальшій розмові на цій нараді Чайківський, наче все ще шукаючи виходу з ситуації, повідомив мене, що денікінське командування, довідавшись про перебування уряду УНР у Винниці, запропонувало через Начальну Галицьку Команду нашему урядові і Омеляновичу-Павленкові переговори. Коли я на це тут же дав відмовну відповідь, визначивши, що денікінська армія — вже мертвий труп, Чайківський незадоволено заявив, що генерали Микитка і Ціріц є проти того, щоб відступати від Добрармії.

Не вважаючи на цю розбіжність в поглядах галицьких провідників, перехід Галицької армії до більшевиків підняв радяноФільські настрої серед українських соц.-революціонерів. Ще в Винниці, коли стало відомо, що більшевики вже недалеко від міста, до мене прийшов Щадилів і в присутності Черкаського

став доводити, що для збереження Наддніпрянської армії треба передати її більшевицькому командуванню. Я рішуче на це заявив, що було б злочином, коли б ми своє військо добровільно підпорядкували московському командуванню, бо це знищило б і решту наших збройних сил. Черкаський погодився з месою думкою, але Щадилів продовжував настоювати на своєму. Тепер на нараді в Брацлаві Сумневич заявив, що міністри, члени партії с.-р., «здається» виходять з уряду. Це не була сформальна заява, проте після Брацлава есери — члени уряду зникли в політичного горизонту. Нікого з них я вже не бачив до самого кінця Зимового походу. Лише пізніше я довідався, що незабаром після брацлавської наради, а саме 7. лютого 1920 р. в Київі відбулося засідання Центрального Комітету партії українських соц.-революціонерів, на якому прийнято постанову про лояльне віднещення до світської влади і про необхідність відновлення легальної діяльності партії під більшевицьким режимом. Це були наслідки віри в «нову політику» російських більшевиків на Україні.

Після наради в Брацлаві я вирішив змінити свій попередній план щодо постійного перебування в центрі України. Вже в Гайсині я одержав відомості, нібито армія Зимового походу відійшла на схід і знаходиться в районі Знамянки. З другого боку, до мене почали доходити різні чутки про те, мов би наша місія в Варшаві заключила якийсь договір з поляками. З огляду на все це я по закінченні брацлавської наради делегував Никонова і Феденка до армії з листом і дорученнями для Омеляновича-Павленка, а сам з Ю. Оніпком вирушив на захід, щоб звязатися з нашими представниками за кордоном і відповідно до загальної ситуації намітити дальший план боротьби.

В своєму листі до Омеляновича-Павленка, написаному в Гайсині і закінченому в Брацлаві, я між іншим писав:

«Сьогодні довідався, що Галицька армія, оточена більшевиками з півночі, заходу і сходу, примушена йти на згоду з більшевиками. Цей вже третій за чергою договір, очевидно, зявився в наслідок того, що обєднання з нашою армією досі не переведене в життя. Ще й тепер не півно, і коли б наша армія вступила в фактичний контакт з Галицькою, то певне ще все можна повернути в інший бік. Тільки не можна затягувати справи, бо має велике значіння кожний день. Швидче рішайте цю справу.

«Придавати серйозного значіння цій згоді Галицької армії в більшевиками не можна. Це хвилевий вихід для армії, яка перебуває не на своїй території. Представники Галицької армії звичайно бажали б, щоб на подібну згоду в більшевиками пішла і наша армія. Правительство рішуче проти цього. Армія наша бу-

ла б негайно большевиками розформована, а більш свідомі старшини і козаки розстріляні. Не треба забувати, що наша армія є страшний ворог для большевиків, тому вони ніколи не допустиять її існування як окремої організації, хоч би армія й стала формально на позицію радянської влади. Через все це, в разі неможливості фактичного обеднання з Галицькою армією, єдиний вихід для нашої армії — частиною розійтись на спочинок, а решті продовжувати партизанську боротьбу до сліщного часу.

«Сьогодні я одержав відомості, що ніби есери мають вийти в уряду. Мотиви виходу ніби ті, що Петлюра заключив з Польщею союз, вгідно в яким польське військо займає значну територію України. Мушу Вам сказати, що є видумка «хитроумних» большевиків, яким вірять есери. Наскільки я поінформований, то ніяких таких або подібних союзів в Польщію Петлюра не включав. Я чекаю, що есери дійсно подадуть мені офіційну заяву про свій вихід з уряду. Знаючи есерів, думаю, що подача такої заяви цілком межлива. Але це справи змінити не може. Я і мої товариши по партії будемо стояти при справі до тої пори, поки цього будуть вимагати інтереси України.

«Я хотів особисто добрatisя до Вас для вирішення всіх важчених питань, але тепер одержав відомості, ніби всі наші групи вже находяться в районі Знамянки. Персонально я дуже бажав би їхати на схід, але потреба регулярного звязку з Головним Отаманом і взагалі з закордоном примушують мене залишитися покищо тут. Треба думати, що большевики в короткому часі зайдуть цей район і коли поїхати до Знамянського району, то вже майже неможливо буде повернутися сюди для продовження наміченого плану політичної роботи».

Лист кінчався словами: «При сучаснім стані засобів пересування можливо, що мені не доведеться швидко звязатися з Вами. Але це не повинно припиняти діла. Необхідно при всяких обставинах твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки. Лозунги радянські не мають на Україні ґрунту, тільки Народна Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це Правительство, воно не зійде в цієї позиції і буде триматися її до кінця».

З Брацлава я виїхав під враженням, що Галицька армія для нас вже втрачена. Ці мої сумніви ще збільшилися після того, як я вустрівся (15. січня) в Тульчині з політичним референтом армії Зимового походу Миколою Левицьким. З доручення Омеляновича-Павленка він незадовго перед тим приїхав до галицького коман-

дування в Крижопіль, щоб підготувати справу злуки обох армій. Довідавшись про це, я викликав його в Тульчин.

Це був старий член УСДРП, народній учитель з Полтавщини. Як щирий український патріот, він протягом 1919 року працював у нашому міністерстві пропаганди головно для зв'язку в тим фронтом. Коли в Чорторії вирішено, що армія переходить до партизанських способів боротьби, він зараз же зголосився до походу з армією.

В разомові з мною Левицький заявив, що дивиться цілком безнадійно на майбутнє Галицької армії. На його думку, це був вже мертвий труп, в відродження якого він не вірив. Дуже різку оцінку він дав командантам армії. Казав, що це люди, які думають лише про себе й готові йти в ким вгодно, аби тільки зберегти своє становище в армії. Він стверджував, що, не вважаючи на договір в нашою армією із большевиками, Галицька Начальна Команда-Микитка, Ціріц та інші міцно трималися союзу з Денікіном.

Одночасно з цими інформаціями я одержав у Тульчині повідомлення, що всі наші військові делегації до большевицького фронту або затримані большевиками, або вернулися назад без всяких позитивних наслідків. Ні про яку окрему українську армію чито червону, чи яку будь іншу большевики тепер, після своєї перемоги над Денікіном, не хотіли й чути.

Не вважаючи на всі ці невеселі інформації, я виїхав з Тульчина на Могилів з тою думкою, що всетаки треба працювати для відновлення організованого українського фронту. Мандруючи після любарських подій по Україні, я мав нагоду на власні очі переконатися, який глибокий слід залишила наша боротьба в народніх масах на Україні. Всюді, де були перед тим большевики або денікінці, українська влада була найпопулярніша. Це підносило дух, зміцняло волю до дальшої боротьби, хоч би й в найтяжчих умовах.

Пригадую, безвластя панувало також тут, в районі між Тульчином і Могилевом. Жах брав при думці, що в цей час наш регулярний фронт вже не існував. Якраз тепер наша армія могла б вільно вайняти майже ціле Правобережжя, бо большевики були ще не в стані відразу опанувати всі ті широкі простори, що звільнiliся від денікінської влади. В багатьох місцевостях совітська влада, хоча й проголошувалась, але зараз же зникала під натиском місцевих противольшевицьких елементів.

Як приклад, наведу такі факти. Коли я приїхав до Могилева (18. січня), то там, після довгого безвластя, якраз була проголошена совітська влада. Через кілька днів українські повстанці захопили місто, покаравши смертю большевицьких комісарів.

Того ж самого дня повстанці знищили більшевицьку владу в Жмеринці. На захід від Могилева також не було ніяких органів більшевицької влади аж до самої лінії польського фронту, що проходив в кількох кілометрах на схід від Нової Ушиці.

Після перемоги над Денікіном червона армія потрібувала спочинку та реорганізації. Цим пояснювалось, що саме в цей час більшевики шукали миру з Польщею та в іншими новопоставленими республіками, як Латвія, Естонія, Фінляндія. Пригадую, в Могилеві я дістав кілька чисел київського «Комуніста» за січень 1920 року. В одному з них була надрукована нота московського уряду за підписом комісара закордонних справ Чічеріна (з кінця грудня 1919 р.) до польського правительства. В цій ноті заявлялося, що «sovітське правительство звертається до польського правительства в формальнюю пропозицію негайно почати переговори для заключення міцного і довготривалого миру між обома країнами».

Під впливом всіх цих фактів я прийшов у Могилеві до передконання, що в наших інтересах є поставити більшевиків як найшвидче перед фактом відновлення українського регулярного фронту. На мою думку, треба було негайно почати формування нових військових частин в цьому районі. А тоді, разом з армією Зимового походу та армією Галицькою, знову почати боротьбу організованим фронтом. Мені здавалося, що коли б ми на це спромоглися, то більшевики мусіли б порозумітися з нами, принаймні тимчасово, до вакінчення своєї боротьби в Денікіном. Навіть без порозуміння з більшевиками в таких умовах не була виключена можливість вакріпити на якийсь час українську владу на певній своїй території. Для перспектив української боротьби це мало б величезне значіння, бо за кілька місяців наша армія та уряд змогли б підготуватися до дальшої боротьби.

Маючи на увазі такий план, я в товаристві могилівських кооператорів 24. січня виїхав до Камянця. Відіїжаючи з Могилева, я ще раз послав через окремого гонця листа до Омеляновича-Павленка, в якому повідомляв, що обставини вимагають як найшвидчого відновлення боротьби, тому треба, щоб наша армія «ні в якім разі не розпускала себе до вироблення остаточного плану і твердо стояла на позиції Самостійної Народної Республіки».

«Покищо, писав я в цьому листі, вирішайте самі вкупі з Галицькою армією щодо найближчих операцій армії, чи посуватись на південь чи на захід. По моєму, не дожидаючи остаточного загального плану, необхідно бити добровольців, гнати їх в море і забирати військове майно, яке нам потрібне... Щодо більшевиків, то треба всі заходи вживати, щоб ширити повстанський рух в тилу їх армії».

Отже я все ще не тратив надії на можливість спільної акції обох армій в запіллі ворога. Також І. Макух, що саме тоді, утікаючи від більшевицького режиму, пробрався з великими трудніс一闪ами в Винниці до Могилева, запевняв мене, що Галицька армія довго не продержиться в союзі з більшевиками. Тому я просив Омеляновича-Павленка поінформувати керовників Галицької армії про зміст згаданої ноти Чічеріна до польського уряду. Я вважав, що ця нота мусіла відбити у галицьких вояків охоту вязатися з більшевиками. Союз з більшевиками приваблював галичан головно тим, що більшевики обіцяли їм негайний похід на Польщу, тоді як з ноти Чічеріна виходило, що московський уряд якраз цього не хотів.

Але всі мої намагання відновити боротьбу соборним регулярним фронтом були марні.

ІІІ. НАРАДИ ЧЛЕНІВ УРЯДУ УНР В КАМЯНЦІ.

Декларація 2. грудня 1919 р. і польський режим на окупованих українських землях. Камянецька Національна Рада. Блок правих українських труп з представниками УПСР в Камянці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання Ц. К. УСДРП в Камянці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в Камянецькій Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відїзд з Камянця.

В Камянці я застав ситуацію, якої не сподівався. Це торкалося нашого як зовнішнього, так і внутрішнього становища. Ознайомленню з ситуацією мені багато допомогло те, що крім головноуповноваженого нашого уряду І. Огієнка в цей час в Камянці находились ще два інші члени нашого правительства, М. Шадлун і А. Лівицький. Шадлун ще в кінці грудня вернувся з своєї подорожі в Румунію, а Лівицький заїхав до Камянця з Волині, куди іздив в справах унормування відносин на українських територіях, зайнятих польським військом. Крім того за кілька днів в Варшаві приїхав О. Безпалко. Отож несподівано в Камянці прийшло до офіційних нарад нашого уряду в справах ведення дальшої української боротьби.

Ці наради відбулися в атмосфері дуже напружених відносин, які тоді панували в Камянці. Насамперед, як я довідався по приїзді туди, наша місія в Варшаві під натиском поляків ще 2. грудня, тобто до приїзду туди Петлюри, подала польському урядові декларацію, в якій між іншим заявлялося, що границя між Україною і Польщею має проходити по річці Зброчу і далі на північ по північно-західній Волині. Ця вістка дуже неприємно мене вразила, бо декларація йшла всупереч з директивами, які наша місія мала від уряду й Директорії.

Але гірше було те, що поляки, вирвавши цю декларацію від наших представників у Варшаві, рівночасно провадили страшний режим на окупованих ними українських землях. Цей режим пока-

зував, що ніякого позитивного відношення до нашої справи від поляків не можна було чекати. Вже по дсрозі до Камянця я мав нагоду бачити, що поляки поводилися на наших землях як окупанти. В Камянці я ще більше переконався в цьому. Огінко, інформуючи мене про становище в камянецькому районі, категорично заявляв, що польська влада поводилася в нашю людністю не краще, як большевицька. Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукр, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані реквізіції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український пррапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті місцевий польський комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Камянець і цілий камянецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідаючи мені про все це, Огінко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві вживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо наслідків не видно. Наших розпсряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму.

Наслідком такого режиму в Камянці панувало велике невдоволення поляками. Пригадую, перші дні після свого приїзду туди, я при різних зустрічах з представниками нашого громадянства тільки те й чув, що безперестанні оповідання про польські насилиства. Невдоволення росло також серед селян, бо польський режим однаково давав себе в знаки як в місті, так і на селі. Правда, казав Огінко, з дозволу поляків у Камянці вже почато формування українських військових відділів під командою отам. Олександра Шапovala й полк. Шандрука. Але бяся, що справа в цими формуваннями далеко не піде. Хоч командуючий польським військом в цьому районі, ген. Крайовський, ставиться прихильно до цеї справи, але ж не він є тут рішаючим чинником з боку поляків.

Отже капітуляція представників нашої місії в Варшаві перед польськими вимогами, а з другого боку жахливий режим, який завели поляки на українських територіях Поділля й Волині — все це разом утворило дуже сприятливий ґрунт для поширення невдоволення проти нашого уряду. Ще в грудні 1919 року в Камянці організувалася т. зв. Українська Національна Рада, що цілком виразно стала в опозицію до уряду й Директорії. Ця Рада, казав мені Огінко, не ставить ніяких безпосередніх перешкод

в моїй діяльності, як головноуповноваженого, але свою бевідповідальністю критикою нашого уряду й Директорії вона не сприяє обороні українських інтересів під польською владою.

Коли я ближче ознайомився з діяльністю Камянецької Національної Ради, то побачив, що по суті це було друге видання хмельницької «Ради Республіки». Ріжниця була лише та, що там провідну роля грали есери, а тут праві українські групи. Камянецька Рада складалася з різних українських елементів, що стояли ще раніше в опозиції до уряду і свого часу входили в Камянецький Національно-Державний Союз. Із українських соціалістів в Раду входили лише представники соц.-революціонерів. Українські соц.-демократи не погоджувались з загальним напрямком діяльності Ради, тому бували на засіданнях Ради лише з інформаційною метою. Головою Ради був М. Корчинський (соц.-федераліст), заступником Ст. Баран (галицький нац.-демократ), членами президії Ради: І. Липа (самостійник-соціаліст), В. Голубович (с.-р.) і М. Баэр (народня партія). Але верховодив Радою С. Баран. До Камянця він приїхав з Відня ще в листопаді 1919 року зараз же після переходу Галицької армії до Денікіна. Тоді він був дуже вадоволений цим іроксм Начальної Галицької Команди. Але коли Петрушевич виїхав за кордон, то Баран, замісць того, щоб поїхати до армії, залишився в Камянці й тут разом з іншими членами новозаснованої Національної Ради займався собі «високою політикою». Використовуючи хаос думок, який тоді панував серед українського громадянства, він намовляяв Національну Раду перебрати цілий наддніпрянський провід до своїх рук. Правда, за згодою Барана Рада ухвалила була революцію, в якій висловилася як проти Варшавської декларації 2. грудня, так і проти сепаратного договору галицького кмандування з Денікіном. Але поза цим майже вся робота Барана була спрямована на критику Наддніпрянського уряду та піщення різних неправдивих інформацій про його діяльність, щоб таким способом досягнути своєї головної мети — реорганізації проводу УНР.

Напр., в приводу моого приїзду до Камянця Баран писав тоді до одного з правих галицьких діячів у Відні В. Сінгалевича: «До Камянця приїхав прем'єр Мазепа. Втік від своїх, бо наддніпрянські і галицькі військові частини хотіли його розстріляти разом з Безпалком і д-ром Макухом та прочими вищими урядовцями за послідню катастрофу. В Винниці і Могилеві мусіли вони укриватися перед своїми. Др. Макух з державним секретарем Шрамченком укриваються дальше в Могилеві, бо на захід бояться також іхати»¹⁹).

Ось на підставі таких «інформацій» провадив свою діяльність головний керовник Камянецької Національної Ради разом з деякими своїми однодумцями. З цього я побачив²⁰), що Огієнко мав рацію, коли казав мені, що діяльність Ради «не є в інтересах української справи».

Але найбільше мене здивувало, коли я довідався, що між представниками правих українських груп, що входили в Камянецьку Раду, і українськими соц.-революціонерами існувала певна однодумність в поглядах щодо совітської форми влади на Україні. В розмові во мною А. Степаненко і В. Голубович, що були тоді в Камянці, запевняли мене, що представники всіх правих груп готові визнати совітську владу на Україні і лояльно з нею співробітничати, якщо ця влада буде справді українська. З цього я зрозумів, що есери брали участь в Камянецькій Раді головно в тою метсу, щоб впливати на праві групи в напрямі прихильного ставлення їх до утворення «своєї» радянської влади на Україні. Вже пізніше я довідався, що цей контакт між есерами і правими групами в Камянці зайшов тоді так далеко, що між ними був навіть підписаний окремий договір в цій справі²¹).

Взагалі це був час (початок 1920 року), коли під впливом невдач на нашому фронті, а також в звязку з проголошенням більшевиками нової політики на Україні, розеднання українських сил дійшло до найвищої точки. Про те, як вплинула «нова політика» більшевиків на настрої лівих українських груп, я вже вгадував. Але приблизно така сама картина деворіентації та захоплення «радянством» була в цей час також серед української еміграції за кордоном. Так, українські соц.-демократи В. Винниченко, В. Левинський, Гр. Паламар та інші оголосили себе західноукраїнською групсою української комуністичної партії і незаварським почали пропаганду совітської влади на Україні в своєму віденському тижневику «Нова Доба». Майже рівночасно закордонна група українських соц.-революціонерів, під проводом

²⁰⁾ Треба сказати, що І. Макух був одиноким в тодішніх відповідальних галицьких політичних діячів, що після листопадової катастрофи не покинув території України й залишився в районі розташування Галицької армії, поки туди не прийшли більшевики. З якою пошаною ставились тоді до Макуха галицькі військові діячі, я сам мав нагоду бачити в Вінниці в кінці грудня 1919 р. Після приходу більшевиків у Вінницю Макух перебрався в Могилів, де працював над організацією цивільної влади при українських військових відділах, що незабаром почали формуватися в цьому районі.

²¹⁾ Цей лист Барана до Сінгалевича був перехвачений нашою місцевою контррозвідкою, тому зміст його став відомий всім членам уряду, що були тоді в Камянці.

²²⁾ Див. комунікат представників УПСР за кордоном, оголошений у віденській «Волі» в 19 лютого 1921 р.

М. Грушевського, М. Шапovalа, М. Чечеля та інших, на своїй конференції в Празі (в середині лютого 1920 р.) ухвалила резолюцію, в якій закликала всіх членів партії до якнайшвидчого здійснення на Україні «диктатури трудового народу» в формі «селянсько-робітничих рад» як в центрі, так і на місцях.

Рівночасно з поширенням большевизму серед лівих українських груп, деякі праві галицькі політики на еміграції продовжували свою стару орієнтацію на «протиболішевицьку Росію». Так, ще в середині грудня 1919 р. у Відні відбулися наради членів Галицької Національної Ради, на якій В. Панейко і С. Томашівський, при піддержці деяких інших представників правого галицького табору, боронили т.зв. «Східну лінію». Вони доводили, що треба спільно з усіма російськими протиболішевицькими колами і за допомогою Антанти будувати велику Росію і зedнати в ній всі українські землі. Ми не відрікаємося, казали вони, самостійницької ідеї, однаке після всього дотеперішнього досвіду не можемо вірити, щоб Україна могла власними силами стати самостійною державою.

Під впливом цих нарад, в ініціативи Панейка та Томашівського і при участі відомого єдино-неділимця «малороса» Маркотуна, 19. грудня в Парижі засновано т.зв. «Український Національний Комітет» з програмою відбудови «єдиної Росії».

Треба сказати, що на виразне виявлення цих двох крайніх напрямків серед українців за кордоном мала вплив також декларація нашої Варшавської місії в 2. грудня 1919 року. Ця декларація викликала незадоволення і протести як з боку галичан, так і наддніпрянців. Цю декларацію почали зручно використовувати всі ті українські групи, як ліві, так і праві, що вже раніше стояли в опозиції до нашого уряду. Сепаратний договір Галицької армії з Денікіном відійшов тепер на задній план. Головною подією дня була декларація 2. грудня. Як раніше на адресу Галицького уряду і командування сипалися обвинувачення за договір з Денікіном, так тепер це робилося на адресу уряду УНР за декларацію 2. грудня.

Ось за таких загальних умов та настроїв, перед нарадами уряду в Камянці, 29. січня 1920 року відбулося засідання Центрального Комітету УСДРП в участю О. Безпалка, І. Мавепи, А. Лівицького, М. Шадлуна і І. Романченка, що після листопадової катастрофи залишався в Камянці. На цьому засіданні відбувся такий характеристичний обмін думок, що став основою далішніх рішень нашого уряду²²⁾.

²²⁾ Подаю зміст дискусії на цьому засіданні на основі свого денника, а також запису, що зробив М. Шадлун під час засідання.

М а з е п а: Мусимо констатувати, що постанова російської комуністичної партії з грудня минулого року в справі України викликала велику дезорієнтацію в різних колах нашого громадянства. Незалежні соц.-демократи і ліві есери-боротьбисти перейшли на сторону комуністів. Також есери «центральної течії» переживають внутрішню кризу й очевидно вийдуть з нашого уряду. Але все це не повинно мінятися нашої основної лінії — боротьби за Українську Народну Республіку. На грудневу постанову російських большевиків мусимо дивитися як на політичний маневр, що має метою збити з пантелеїку тих наших українців, що в довірям ставляться до «солодких» заяв комуністичної Москви. Настрої народних мас на Україні на нашому боці, тому мусимо вживати всіх заходів для якнайшвидчого відновлення державного центру під пропором Української Народної Республіки.

Але мене турбують деякі нові факти, про які я довідався тут в Камянці. Чи знає наша місія в Варшаві про ті знущання над українською людністю, які дозволяють собі поляки на наших землях? І чи вживає місія якихось заходів проти цього? Друга справа — це декларація 2. грудня. Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду? Ось ті питання, над якими ми мусимо спинитися в першу чергу.

Ш а д л у н інформує про свою подорож до Румунії. Ця подорож, казав він, не дала бажаних наслідків. Я і Б. Мартос приїхали до Букарешту 3. листопаду, а вже через тиждень туди прибули представники Галицького уряду С. Голубович, О. Бурачинський та інші з сумними новинами про листопадову катарстрофу. Ми були у румунського прем'єра Войтояну, у міністра фінансів Ангелеску, у голови ліберальної партії і бувшого прем'єра Братіяну та інших впливовіших державних діячів. Всюди приймали нас прихильно, але відчувалося, що румунські провідники в недовірям ставляться до наших надій на перемогу над російськими окупантами. Найнеприємніше враження залишилося у нас від аудієнції (15. листопада) у французького посла Камбона. Він просто ухилився від розмови з нами на ті актуальні для нас теми, які ми посмутили в розмові з ним. Напр., коли ми торкнулися справи пісровуміння з Денікіном, він сказав, що там тепер від Франції призначений до штабу Денікіна ген. Манжен і окремий представник від Англії — ось до них, мовляв, треба звертатися, а я в цій справі не є компетентний.

Л і в и цьк и й: Мені довелся пережити багато неприємного в звязку з підписанням декларації 2. грудня. Я був примушений подати цю декларацію в огляду на вимогу поляків, але

зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та в Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28. жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишалось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про конечність признання Польщею самостійності України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях.

Поляки цю декларацію відкинули. На другому засіданні (30. жовтня) польська делегація заявила, що декларація не відповідає польським домаганням. Конкретно польські делегати вимагали, щоб в декларації було визначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників головно на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людності на Україні. Підкреслювалось, що Сх. Галичина повинна належати до Польщі.

З такими домаганнями виступили польські делегати в той час, коли ще існував наш фронт і значна частина Правобережжя находилась під українською владою. Але раптом ситуація на нашему фронті радикально змінилась. Спочатку стало відомо про сепаратний договір Галицької армії з Денікіном, потім прийшла вістка про евакуацію Камянця, нарешті наче обухом по голові вдарила нас катастрофа в Прокупрові й Війтівцях. Все це надзвичайно утруднило становище нашої місії. Поки існував український фронт, була надія на те, що з Польщею вдастся порозумітися в межах директив нашого уряду. Тепер після катастрофи на нашему фронті поляки почали рішуче настоювати на своїх вимогах. В розмовах з членами нашої місії представники польського уряду недвоязно визначали, що переговори мають бути якнайшвидче доведені до позитивного кінця, інакше має настути формальний розрив в усіма його наслідками.

В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації. Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував уповноваження нашого уряду. Тому я негайно виїхав до уряду за новими директивами.

Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старо-Костянтинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, вертаючись назад до Варшави, я рішив порадитись з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком. З Швецем я бачився у Львові, з Макаренком у Krakow²³⁾. Обидва вони після розмови зо мною висловились за необхідність негайної подачі декларації визначеного змісту. В Тернополі я бачився також з відповіdalьними представниками есерів: А. Степаненком, В. Кедровським і Т. Часником. Ознайомившись з проектом декларації, вони мені теж заявили, що інтереси моменту вимагають негайногопідписання декларації, хоч би й «ціною порушення партійних принципів».

Вернувшись до Варшави, я негайно скликав ширшу нараду для обговорення проекту декларації. В цій нараді взяли участь такі представники нашого громадянства, як міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзін (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.) і багато інших. Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловились за негайне підписання декларації.

Тоді я, за згодою більшості членів нашої місії, того ж дня як відбулася ця нарада, подав польському урядові декларацію нового змісту. В цій декларації від імені нашої місії ваявлялося, що границя між Україною і Польщею має проходити по річці Збручу і далі на північ по північно-західній Волині; громадяни польської національності будуть мати в Українській Республіці такі самі права, як українські громадяни польської держави; земельна реформа буде остаточно вирішена майбутнім парламентом України, але на час до скликання парламенту юридичне положення землевласників польської національності на Україні буде регулюватися на підставі окремого погодження між українським і польським урядами.

Одже перед нашою місією стояла ділєма: або зовсім відмовитися від якогобудь псрозуміння в Польщю і тоді рахуватися з тяжкими наслідками для нашої справи, або негайно підписати декларацію для того, щоб виграти час і дати змогу нашій армії зміцнити своє становище на фронті проти Денікіна. Місія вибрала цей другий шлях. Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всем іншим маються позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємося

²³⁾ Ф. Швець і А. Макаренко в цей час ще находились в Польщі, бо польський уряд довший час не давав їм візи на виїзд за кордон.

від польського уряду: признати самостійність Української Народної Республіки, допомогти нам збросю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит в іншими державами.

Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2. грудня. Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіном юштом Великої України, то нам в цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хочби в межах Великої України.

Продовжуючи свої інформації, Лівицький казав, що після подачі декларації 2. грудня в переговорах з поляками наступила перерва, і ніяких спільніх засідань представників нашої місії з польською делегацією з того часу не було. Але Пілсудський враз же після подачі декларації дозволив формувати наші військові частини на територіях Волині й Поділля, зайнятих польським військом. Взагалі Лівицький був настроений досить оптимістично щодо будучини польсько-українських відносин. Він казав, що за допомогою поляків нам пісчастити відновити всю боротьбу організованим фронтом. Чи в цей час Лівицький вже знову щонебудь про плани Пілсудського щодо війни з Росією, про це він нічого не казав. Зазначив лише, що в справі польських безчинств він якраз перед приїздом до Камянця подав Пілсудському обширний меморандум за підписом своїм і Петлюри.

М а з е п а: Коли я їхав до Камянця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2. грудня. Всі ми жили там, в запіллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба обеднати та реорганізувати наші розорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли би вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2. грудня мене дуже занепокоїв. Адже це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо ввесь час в напрямі обеднання обох армій. Тепер над цею справою очевидно треба поставити хреста. Тай по суті я не поділяю оптимізму Лівицького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщувє нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але враз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використо-

вуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якім разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Treba вимагати від поляків негайного визнання Української Народної Республіки й припинення руху іхнього війська на схід. Хай польський уряд допоможе нам одержати зва кордону одяг, амуніцію, зброю та інше військове майно.

Тим часом мусимо приступити до організації державного центру на своїй території. Большевики є покищо заслабі, особливо на Правобережжі. Тому треба якнайшвидче сформувати в районі Камянця — Могилева, а також за кордоном в наших полонених певну кількість свого війська. Тоді разом з армією Омеляновича-Павленка зможемо відновити свою боротьбу регулярним фронтом. З уваги на критичний стан нашої справи уряду покищо не слід міняти. По закінченні наших нарад я негайно поїду до армії Омеляновича-Павленка. Петлюра хай якнайскорше вертається на Україну разом в нашими новими військовими частинами, що формуються тут на заході.

Але поза всім цим, на мою думку, ми мусимо вже тепер подумати про деякі вміння в нашому дотеперішньому загальному управлінні. На це ми вже не раз звертали увагу Директорії, починаючи ще в Рівного. Але в Рівному під час фрмування уряду Мартоса вдалося лише поставити цю справу на порядок денний, фактично ж майже все залишилось по старому. Це дуже перешкоджало нашему державному будівництву. Особливо справа керування військом вимагає серйозної реформи. Це «Ахилесова п'ята» всіх наших невдач. Вже після київських подій в кінці серпня 1919 року одним з постійних домагань нашого правительства було: поряд з унсрумуванням взаємовідносин між Директорією та радою міністрів утворити військову раду для тіsnішого звязку між урядом і армією. На жаль, бурхливі події минулого року не дали змоги здійснити цього. Тепер за ці останні місяці я ще в більшій мірі переконався, що нашему військовому управлінню бракувало системи і людей. Між іншим серед військових панує велике невдоволення осаулами Головного Отамана. Вважають їх за головних виновників того, що ні Петлюра, ні уряд по суті не мали справжньої уяви про дійсний стан нашої армії. Поза урочистими прийняттями та парадами осаули не бачили і не знали тих недостач в нашій армії, що руйнували її бойову силу. Тому треба реорганізувати управління військом так, щоб надалі можна було уникнути цих дефектів.

Через брак людей на Україні Андрій Миколаєвич (Лівицький І. М.) повинен якнайшвидче покинути Варшаву, його місце може виступити наш посол в Букарешті Мацієвич²⁴).

Б е з п а л к о: Я вважаю, що взаємовідносини між урядом УНР і Польщею ще не є зясовані. Декларація 2. грудня це тільки епізод, бо Польща не дала досі ніякої відповіді. В своїй внутрішній політиці ми мусимо працювати в напрямі якнайширшої консолідації українських сил. Не наша вина, якщо есери вийдуть з уряду. Я згоден з тою думкою, що ми мусимо шукати іншого виходу з ситуації. Треба негайно сформувати в Польщі та в Румунії по парі тисяч українських вояків і разом з армією Омеляновича-Павленка пустити в хід нашу одиноку зараз чинну силу — армію. Бо коли в цим спізнатися, то може статися поділ українських земель між большевиками та поляками, а може навіть і румунами. Мусимо осадити десь свій урядовий центр і в того моменту Україна знову існує для цілого світу. Всі почнуть знову стягуватися до цього центру.

Р о м а н ч е н к о: Я також стою за негайне творення української армії та відновлення державного життя. Але я знаю порядки, які панують тут на українських землях під польською владсю. Тому не вірю, щоб з тих наших військових формувань, які переворотяться тут в Камянці, могли вийти якісь добре наслідки. Треба творити українську армію поза місцевостями, зайнятими поляками. Дух в армії не такий вже малий, і нам нема чого боятися виходу есерів із уряду. Так само не мусимо переоцінювати ролі Камянецької Національної Ради. Ця Рада — збіговисько людей дезорієнтованих і деморалізованих. Керовники Ради самі не знають, чого вони хотять. Напр., коли я на одному васіданні Ради запитав президію, як ставиться Рада до Зимового походу нашої армії, то голова Ради М. Корчинський на це відповів: «Зимовий похід — це чергова авантюра соц.-демократів». Я не надаю особливого значення різним наріканням на Лівицького за його декларацію 2. грудня. В тяжкій ситуації можна підписати й компромісову заяву, треба тільки, щоб це давало якісь вигоди для нашої загальної справи.

Я дуже вітаю думку про реформу нашого загального управління, особливо що торкається війська. Для успіху нашої дальшої боротьби я вважаю цю справу за дуже важливу. Як бувший помішник головного державного інспектора, я мав нагоду дов-

²⁴) Про те, щоб А. Лівицького відкликати на Україну, а на його місце призначити К. Мацієвича, я писав також в своїх листах до Петлюри. Мацієвич згоджувався заступити Лівицького в Варшаві, але сам Лівицький і Петлюра були проти цього. Тому все залишилося без змін.

ший час спостерігати життя нашої армії й мушу сказати, що серед військових врешті встановився такий погляд, що коли Головний Отаман в своє «світою» іде на фронт, значить там треба чекати якоєсь невдачі. Безумовно осаули Головного Отамана не мають в армії ніяких симпатій. Загальна опінія така, що вони не надаються на ролях «ближчих» дорадників найвідповідальнішого керовника військом. Усунути надалі ці дефекти конче необхідно. Верховний головнокомандуючий може бути й невійськовий, як напр. Троцький у большевиків, але він мусить мати при собі відповідно підготованих помішників.

Л і в и ц ь к и й: Думка про те, щоб відновити якнайскорше державний центр, є цілком реальна. Поляки настроєні проти імперіалістичної Москви. Денікіна вони бояться ще більше, ніж большевиків. Тому вони охоче допоможуть нам організувати своє військо в районі Могилева. Звідти на весну ми можемо вирушити проти Денікіна. В разі виходу есерів із уряду, на мою думку, слід створити більш поміркований кабінет з участю представників правих груп.

Щодо недостач в нашому державному управлінні, то я цілком приєднуюся до того, що було тут сказано. Треба зробити радикальну реформу. Взагалі треба точно означити права і обов'язки верховної влади. Ми досі не маємо закону, який би регулював відносини Директорії і ради міністрів як в справах законодавства, так і управління. Тому ми напр. не знаємо, чи має Директорія право *veto* відносно ухвалених радиою міністрів законів, чи не має, чи має право втручатися в справи управління окремими міністерствами, чи не має. Всіх цих неясностей надалі не повинно бути.

Ш а д л у н: Я вважаю, що від Польщі ми не можемо чекати якогось порятунку для нашої справи, але в нашій ситуації переговорів з нею не треба зривати. Війна з большевиками неминуча. Гасло самостійної совітської України, проголошене большевиками, це фікція, яка не може задовольнити українську людність. Большевізм на Україні не має коріння, він чужий нашому народу. Тому замісць горожанської війни у нас знову буде боротьба з чужою силсою. Треба якнайшвидче відновити державний центр і скликати передпарламент з представників ширшого громадянства. Реформа загального управління потрібна.

На підставі цих дискусій нарада Ц. К. УСДРП ухвалила революцію, в якій між іншим визначалося:

1. Кабінет міністрів з теперішньою політичною програмою залишається до скликання передпарламенту.

2. Негайно вживаються заходи для відновлення державного центру й переведення армії на становище регулярної.

3. По закріпленні певної території скликається передпарламент в законодавчими функціями, перед яким Директорія й уряд вдають відчит в своїй діяльності і складають свої уповноваження.

4. Організація армії надалі провадиться на основі строгої дисципліни, при чому до відповідальної праці в армії притягуються фахові військові сили невалідно від національності й політичних переконань при умові встановлення за ними належного контролю.

5. В закордонній політиці уряд має стояти «проти запрошення чужовісних військ на територію України в яких би то не було цілях».

6. Для унормування загального управління негайно видається окремий закон, в якому точно означується компетенція Директорії, як верховної влади.

На другий день окрема комісія під головуванням А. Лівицького виготовала проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», в яким погодились всі інші відповідальні члени соц.-дем. партії. Зміст цього проекту зводився до таких головних точок:

1. По відновленні урядового центру негайно, однаке не пізніше, як 1. травня 1920 р., скликається передпарламент — «Державна Народна Рада», яка встановляє тимчасову форму державного устрою й порядок законодавства на час до скликання постійного законодавчого органу.

2. До скликання передпарламенту Директорія здійснює свою владу виключно через раду і кабінет міністрів.

3. Верховне представництво військ УНР належить голові Директорії, як Головному Отаманові. Для командування армією призначається головним отаманом на предложення голови ради міністрів і військового міністра головнокомандуючий армією, що фактично керує військом на підставі загальних вказівок верховного головнокомандуючого, якому безпосередньо підлягає.

4. Для координації діяльності фронту і тилу утворюється в місці перебування штабу головного командуючого військова рада на чолі з головнокомандуючим армією в складі членів: військового міністра або його заступника, начальника штабу головнокомандуючого армією, представника від головного отамана та одного від кабінету міністрів.

Як бачимо, проектом «Тимчасового закону» не касувалася Директорія, як верховна влада, лише встановлялося певне обмеження компетенції членів Директорії щодо їх втручання в справи управління поодинокими міністерствами. Всі ми хотіли тоді по-

ліпшити наші старі порядки, залишаючись на ґрунті постанов Трудового Конгресу. Тому дивно читати, як М. Шаповал в своїй книзі «Велика Українська Революція» (ст. 173, 183) намагається представити справу так, начебто українські соц.-демократи, тобто я, А. Лівицький, О. Безпалко та інші, приймаючи проект «Тимчасового закону», мали намір зробити «державний переворот», «скасувати формально Директорію», встановити «олігархічну диктатуру кабінету міністрів» і т. д. Все це фантазія автора. Коли б справді українські соц.-демократи захоплювались в той час подібними планами, то очевидно я прийняв би пропозицію Петлюри в кінці листопада 1919 року в Старо-Костянтинові, де Петлюра, як уже вказано, сам пропонував мені перейняти від нього обов'язки Голови Директорії і Головного Отамана. В дійсності, камянецький проект «Тимчасового закону» не був продуктом тих чи інших вузько-групових змагань, як це твердить М. Шаповал. Навпаки, це була тоді вимога майже всіх тих українських політичних груп, що брали активну участь в нашій боротьбі 1919 року. Є фактом, що остаточна редакція цього проекту була сформулювана спільно з відповідальними представниками тої партії, до якої належав сам Шаповал.

Проект «Тимчасового закону» разом з вказаною революцією Ц. К. УСДРП був негайно переданий представникам УПСР, А. Степаненкові, В. Голубовичеві, Н. Григоріїву та іншим, що в той час находились в Камянці. Ознайомившись з цим проектом, есери заявили, що вони домагаються скасування Директорії взагалі. Лише після спільноти наради вони в окремій резолюції заявили, що голова Директорії до скликання передпарламенту лишається для репрезентації верховної влади. Щож до членів Директорії Швеця та Макаренка, то вони пропонували визнати, що члени Директорії Швець і Макаренко остаточно вибули в Директорії, в кожному разі вимагали негайногопозбавлення їх уповноважень, що були дані їм 15. листопада 1919 р. в Камянці. Останні есери мотивували інтересами «більш певного представництва УНР за кордоном». Річ в тому, що А. Степаненко і В. Голубович, які незадовго перед тим приїхали в Варшаву, оповідали, як Швець і Макаренко своїми хаотичними розпорядженнями вносять безладдя в діяльність наших місій за кордоном. Взагалі есери вимагали, щоб в проекті було категорично вказано про «цілковите обмеження Директорії на користь кабінету міністрів».

Коли Баран, Корчинський та інші провідники Камянецької Національної Ради довідалися про ці наради українських соціалістів, а також про наміри членів уряду реорганізувати наше загальне управління (про це я сам поінформував членів президії

Ради в своїй розмові з ними 6. лютого), то це дуже іх збентежило. Вони гадали, що крім Камянецької Ради вже ніхто не сміє вирішувати такі важливі державні справи, а тут виходило, що все йшло поза ними.

Тоді С. Баран рішив поспішити з «реалізацією» своїх планів. 8. лютого він вініс в Раду проект резолюції, в якій пропонував визнати, що Директорія і правительство вже не існують як органи державної влади, а тому не мають права видавати яких будь основних державних законів. «З нинішнім днем, говсрилося в проекті революції, ініціативу дальншого державного будівництва бере в свої руки Українська Національна Рада. Вона поробить заходи для скликання та сформування в найкоротшім часі тимчасового тіла, яке негайно по своїм зібранню передайме повноту влади в свої руки, покличе голову Української Народної Республіки і перше правительство.»

Звичайно, з цих планів Барана нічого не вийшло. Більшість членів Ради самі побачили, що їх втягають в авантюру. Тому резолюція Барана, яку він вініс на обговорення, навіть не була поставлена на голосування. Після дискусій, в яких взяли участь також представники українських соц.-демократів, Рада ухвалила на своєму засіданні резолюцію іншого змісту. В цій резолюції висловлювалося побажання, щоб в найкоротшому часі був скликаний тимчасовий законодатний орган в формі передпарламенту, який мав би вирішити питання про верховну владу УНР та її правительство. Своїм змістом ця резолюція нагадувала літинську постанову членів уряду в приводу т.зв. хмельницької «Ради Республіки».

Отже після листопадової катастрофи всі українські політичні групи домагалися реорганізації проводу. Лише різні групи йшли до цього різними шляхами. В той час, як права опозиція разом з соц.-революціонерами стояла за негайну ліквідацію Директорії і встановлення замісьця неї «Ради Республіки» (есери) або «Начальника УНР» (праві групи²⁵), соц.-демократи пропонували до часу скликання передпарламенту не касувати Директрії, а лише обмежити її компетенцію на користь кабінету міністрів.

²⁵⁾ Напр., в резолюції «Бюра українських демократичних партій в Варшаві» за підписом представників від народних республіканців (О. Ковалевський), самостійників-соціялістів (Ю. Коллард) і хліборобів-демократів (С. Шемет) в 10. грудня 1919 р. визнавалося за конечне: «Ліквідувати владу Директорії й позбавити всяких уповноважень всіх її членів. Репрезентацію верховної влади тимчасово передати до рук С. Петлюри, як Начальника Української Народної Республіки. Владу свою Начальник Республіки повинен вдійснювати за допомогою парламентарного кабінету міністрів».

В такому дусі був уложений проект «Тимчасового закону», до обговорення якого члени уряду зараз же приступили. Після прийняття «Тимчасового закону» я мав виїхати до армії Зимового походу, а Лівицький і Безпалко до Варшави. Безпалко мав від кабінету міністрів спеціальне доручення виїхати в Варшави до Берліна для остаточного вияснення можливостей підрозуміння зsovітською Москвою. Та наради членів уряду ще не закінчилися, як на другий день (11. лютого) з учасниками іх трапилася «пригода», що наробила тоді в Камянці великого переполоху серед українського громадянства.

Річ у тому, що до Камянця я приїхав і жив там нелегально. Сталося так, що напередодні закінчення нарад уряду туди приїхав польський міністр в справах «східних країн» А. Мінкевич. В призначенну годину він прийшов на помешкання уповноваженого нашого уряду І. Огієнка, щоб зробити мені візиту. Я не бачив ніякої потреби в такій зустрічі, тому попрссив Огієнка передати Мінкевичу, що я з причин своєго нелегального перебування в Камянці прийняти його не можу. Мінкевич сбразився і вимагав від мене сatisфакції. Я ніякої сatisфакції не дав. В той же день майже всі члени уряду, що находились в Камянці (Лівицький, Огієнко, Безпалко і я), були затримані польською владою під домашнім арештом. Ображена амбіція Мінкевича була задоволена.

На другий день я вже був приготувався тікати зпід польського арешту, бо запідозрював, що поляки присто хстять ліквідувати український уряд. Кватиря Огієнка, у якого я мешкав, була тим якраз зручна, що однією стороню виходила на вулицю, де не було ніякої польської варти. Отож за згідю Огієнка та його покійної дружини Домни Данилівни, що і української патріотки, що разом з Ніною М. і Данилом Петрівським підготовила технічне виконання задуманого плану, я мав уночі спуститися в балкону другого поверху на вулицю й негайно виїхати з Камянця. Але сталосся так, що того самого дня до Огієнка приїхав від Мінкевича сїцер з наказом «привезти» мене до нього. Я поїхав.

Мінкевич прийняв мене в присутності Ст. Стемповського, пізнішого міністра здравствия в уряді В. Прокоповича, і капітана Чарноцького. Це був ще молідий, біля 35 років, симпатичний брюнет середнього вросту. В чемній ф'рмі він привітався зо мною і сказав, що дуже хотів би поговорити зо мною про деякі справи, що торкаються польсько-українських відносин на територіях, зайнятих польським військом.

На це я сказав, що після всього того, що сталося, не можу задовольнити його просьбу. Як відповідальний представник уряду Української Народної Республіки, я можу говорити

з вами, заявив я, лише як рівний з рівним. Тому поки не буде анульоване розпорядження щодо позбавлення свободи членів українського уряду, я не можу собі дозволити ніяких ділових роамов з вами.

Мінкевич змішався. Було видно, що він не сподіався такої відповіді. Але швидко опанувавши себе, він напіввинуватим тоном сказав: «Я цілком розумію Вас, пане міністре. Бачу, що між нами сталося непорозуміння. Тому охоче зроблю так, як Ви бажаєте». Тут, же, в моїй присутності, він наказав через телефон ген. Крайовському негайно звільнити всіх затриманих.

Моя розмова з Мінкевичем тривала більше години. Вже в перших слів я побачив, що йому заімпонував мій незалежний тон розмови з ним. Як я зрозумів, причиною арештів була не лише ображена амбіція Мінкевича. До певної міри тут відограли роль також неправдиві інформації, які напередодні приїзду Мінкевича зявилися в одній з камянецьких газет, що нібито до Камянця приїхав В. Винниченко для нарад в представниками українського правительства. Звичайно, це була неправда. Винниченка в Камянці не могло бути. Але за кілька днів перед тим я дійсно одержав від нього листа (з 7. січня 1920 р.), в якому він писав, що в закордонних газетах є чутки, нібито я і Безпалко викликаємо його на Україну. В звязку з цим він повідомляв, що коли його присутність на Україні дійсно потрібна, то він негайно приде. Але попереджав, що в партії українських соц.-демократів він вийшов і стоїть «на ґрунті комуністичної програми... не тільки тактично, але й принципово».

Пригадую, цей лист зробив на мене неприємне вражіння. Це був повний доказ нашого політичного безголовя. Але відомості про одержання мною цього листа, очевидно, дійшли до Мінкевича, і це дало йому звайший привід для переведення арештів.

На другий день (14. лютого) відбулося останнє засідання кабінету міністрів з участю І. Мазепи, А. Лівицького, І. Огієнка, М. Шадлуна і О. Безпалка. На цьому засіданні ухвалено «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства Української Народної Республіки»²⁶⁾. Рівночасно прийнято окрему постанову, в якій говорилося, що з оголошенням «Тимчасового закону» гаснуть уповноваження, дані членам Директсії

²⁶⁾ Через кілька днів (24. лютого 1920 р.) у Варшаві відбулася конференція членів УСДРП, що перебували за кордоном, з участю А. Лівицького, Б. Мартоса, О. Безпалка, Л. Михайлова, В. Старосольського, Льва Ганкевича, Миколи Ганкевича і Ів. Квасниці. На цій конференції також обговорено проект «Тимчасового закону» і вирішено, що цей закон є конче потрібний на час до скликання передпарламенту, а тому слід його «негайно ввести в життя».

Макаренкові і Швецеві 15. листопада 1919 р. щодо їх діяльності за кордоном. В кінці доручено А. Лівицькому, як голові української місії в Варшаві, заявити рішучий протест з приводу арештів членів нашого уряду польськю владою в Камянці і домагатися від польського уряду належної сatisфакції²⁷⁾.

На другий день я виїхав до армії Зимового походу. Відізважаючи, я залишив для Петлюри обширного листа (з 10—14. лютого 1920 р.), в якому між іншим настоював: на негайному затверженні «Тимчасового закону», негайному закликанні для фактичного керування армією «2—3 фахових військових осіб з належним організаційним хистом та підготовкою» і якнайскорішій організації наших полонених за кордоном для відновлення боротьби регулярним фронтом. Коли я йшов до Камянця, то мав намір десь на кордоні побачитися з Петлюрою. Тепер, з огляду на приїзд до Камянця Лівицького і Безпалка, потреба в цьому відпала.

²⁷⁾ У відповідь на цей протест 11. березня 1920 р. польське міністерство закордонних справ зложило перед українською місією в Варшаві офіційне вибачення за «прикрій випадок» арешту українських міністрів у Камянці.

IV. МОЯ ПОДОРОЖ ДО АРМІЇ. КІНЕЦЬ ЗИМОВОГО ПОХОДУ.

Між Камянцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Букарешті. Листи М. Шаповала, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Капеля О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч з Чорноморським полком. В Тираспольській «Чека». Від Одеси до Умані. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полку і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і нарада в Ольгополі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на зedнання з частинами Удовиченка. Бої з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець і значення Зимового походу.

Виїжаючи з Камянця, я гадав, що за якийсь тиждень будуть в армії. Та не так сталося, як гадалося. До армії я дістався — й то в дуже великими трудніщами — вже аж в кінці квітня, тобто більше як через два місяці після того, як виїхав з Камянця. Згадуючи тепер про цю свою, повну небезпечних пригод «Одисею», я можу сказати, що тільки дякуючи щасливому збігові обставин мені кінець кінцем, після безконечних блукань, всетаки вдалося доїхати до армії. За інших обставин, хто знає, чим би могла скінчитися ця моя подорож до армії.

До Могилева я приїхав 16. лютого і зараз же, разом з Ю. Оніпком, що залишався в Могилеві, виїхав до Ямполя. В Ямполі вже другий місяць існувала українська влада на чолі з нашим бувшим повітовим комісаром Лампігою. В розмові зо мною Лампіга заявив, що населення Ямпільського повіту настроєне проти большевиків і що він міг би в короткий час зібрати до 10 тисяч людей для нашої армії; потрібна була лише зброя, набої і гранатові власоби.

Сам Лампіга справив на мене враження енергійної й ділової людини. Серед місцевої людності він користався великою попу-

лярністю. Тому я зараз же послав спеціального курера в Камянець до Шадлуна в прессьбю, щоб О. Шаповал, при формуванні військових відділів у Камянці, звернув увагу також на цей район. Ще в Могилева я писав Шадлунові, що було добре, коли б Шаповал якнайскріше закріпив за собою лінію Нова-Ушиця — Муровані Курилівці — Котюжани і тим самим прикрив шлях між Могилевом і Камянцем. Тоді праця в цьому райсні була б гарантогана від різних несподіванок. Лампіга інформував мене, що румуни прихильно ставляться до місцевої української влади. Тому я послав також листа до Мацієвича в Букарешт з пресльбою вжити заходів, щоб румуни допомогли представникам нашої влади в цім районі збросю та іншим військовим майном.

Про армію Омеляновича-Павленка тут нічого не знали. Це показувало, що армія скерувала свій рух кудись далеко на схід. Зате були відомості про денікінців, що вони покинули Одесу і що лінія Одеса — Роздільна зайната українськими повстанцями під командою ген. Сокири-Яхонтова, колишнього командира дивізії Сірс жупанників.

З Ямполя я виїхав 19. лютого в напрямі на ст. Рудниця. Після того, що я бачив у Ямполі, мені дуже хотілося якнайшвидче зважати цей район в армію Омеляновича-Павленка. Але тут сталася подія, що разом змінила цілий план моєї подорожі. Приблизно на півдорозі між Ямполем і Рудницею ми зустріли групу піших людей в шинелях. Спинивши нас, вони заявили, що в передовим розвідочним відділом добровольчої армії, яка з Одеси відступає в Польщу. Нам вони рішуче не радили іхати далі, а вернутися назад. Наша армія, казали вони, відступає на широкому фронті від Дністра до Жмеринки, військо деморалізоване й настроєне по грабіжницьки, тому вас обовязково пограбують, заберуть коней, одяг і т. д. В цей час, коли ми розмовляли, від сторони Рудниці почулася гарматна стрілянина. «Це наші б'ються в большевиками», — сказали денікінці.

Для нас стало ясно, що іхати далі було недоцільно. Тому, подякуваючи цим воякам за інформації, ми негайно вернулися назад до Ямполя, а звідти до Могилева. Ми вирішили змінити свій маршрут і спробувати пробратися до армії через румунську територію правим берегом Дністра. З цею метсю я зараз же дедував Онипка до нашої місії в Букарешт, щоб дістати довіл румунської влади на переїзд через територію Румунії.

На другий день (21. лютого) добровольці були вже в Могилеві. Ніяких сутинок між ними і місцевою владою не було. Денікінці запевнили представників української влади, що вони мають лише пройти до Польщі і ніяких перешкод не будуть

чинити місцевій владі. В разі спротиву, вони загрожували «змести з лиця землі весь Могилів». Маючи на увазі, що денікінці відступали з зброяєю, якої нам якраз бракувало, я ще в Ямполі дав директиви, щоб наші місцеві представники старалися всіми способами перебрати від денікінців хоч частину їхньої зброї та амуніції. Не знаю, чим би все це скінчилося. Але сталося так, що вже на другий день за цю справу взялася компетентна військова людина, що цілком випадково опинилася в цей час в Могилеві. Це мало велике значіння для організації наших військових частин в цьому районі. Тому спинюся над цею справою трохи докладніше.

В Могилеві я жив нелегально і мав звязок з зовнішнім світом через місцевого народного учителя П. Б., бувшого члена Української Центральної Ради і Трудового Конгресу, родом з Чернігівщини. Він і мій господар А. Д., службовець одної з місцевих кооперативних крамниць, у якого я мешкав, завжди з щирою відданістю робили все можливе для того, щоб допомогти мені в виконанні своїх обовязків, як відповідального члена уряду. Отож на другий день після приходу денікінського війська я довідався від них, що разом з денікінцями в Могилів приїхав також полковник О. Удовиченко, бувший командир 3-ої дивізії нашої армії. Я дуже зрадів цій вістці. Я знов, що під час відступу нашої армії в листопаді 1919 р. Удовиченко залишився хорий на тиф в Проскурові. Коли денікінці захопили Проскурів, вони вивезли його в Одесу. Тепер він разом з денікінським військом пробивався в Полтаву. Я вирішив негайно притягти його до праці для організації війська в цьому районі. Тому даручив Б-ві, щоб він звязав мене з Удовиченком. Того ж дня Удовиченко прийшов до мене разом з Б-м.

Особисто я перед тим не знов Удовиченка. Чув лише від Петлюри та від наших державних інспекторів, що це був один з наших найбільш талановитих старшин генерального штабу (Удовиченко скінчив один курс російської академії генерального штабу). Тому я зрадів нагоді близче познайомитися з ним. На мене Удовиченко справив дуже добре враження. Це був ще молодий, коло 30 літ, гарний собою старшина. Вже з перших слів було видно, що він не цікавився «високою політикою», а жив головно військовою справою, для якої без сумніву мав визначні здібності. В руках відповідного вищого командування Удовиченко міг зробити дуже багато для української армії. В наших умовах боротьби 1919 року він завдяки своїй мягкій вдачі ледве спромігся дати раду в різними «котаманами», що своєю безвідповідальністю роботою ослаблювали боєву силу нашої армії.

Моя розмова з Удовиченком тривала біля години. Від нього

я довідався, що це відступало військо того самого ген. Бредова, який півроку тому примусив нашу армію покинути Київ. Прямуючи з Одеси на захід, бредовці хотіли перейти на територію Румунії. Але румуни зустріли їх гарматним огнем і не пустили. Тоді вони рішили йти до поляків. Всього відступало коло 30 тисяч, з них до 2500 кінноти і до 1500 піхоти, при 200 кулеметах і 30 гарматах. Решта — обоз з награбованим майном. Кіннота складалася з донських і терських козаків і почести з кубанців. Піхота переважно була з мобілізованих селян з Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини і Херсонщини.

Після взаємних інформацій я запропонував Удовиченкові залишитися в Могилеві для організації військової частини, яка мала б вступити в контакт з от. Шаповалом і полк. Шандруком, що провадили аналогічні формування в районі Камянця. Удовиченко рішуче від цього відмовився. Він заявив мені, що на підставі попереднього досвіду переконався в неможливості успішного ведення боротьби нашими силами. Зауваження Удовиченка щодо дефектів в організації попередньої боротьби торкалися головно взаємовідносин між армією та урядом.

Я сказав Удовиченкові, що цілком поділяю його думки. Далі поінформував його, що уряд тільки що ухвалив у Камянці закон, який власне має на меті усунути всі ці дефекти. Я запевняв Удовиченка, що повороту до попередніх порядків не буде. Після докладніших інформацій він погодився мою пропозицію прийняти. Поставив лише умову, що до повороту за кордону Головного Отамана або військового міністра він підлягатиме безпосередньо мені або моєму заступнику.

На другий день (23. лютого) я підписав на ім'я Удовиченка наказ про формування окремої пішої бригади в районі Могилівського та Ямпільського повітів. Рівночасно я доручив І. Макухові загальне керування цивільною владою в цім районі.

Свою працю Удовиченко розпочав дуже успішно. В першу чергу він постарається шляхом відповідної агітації вирвати з рядів відступавших частин тих українських козаків і старшин, що попали туди примусово. Головна мета цеї акції була та, щоб звати у добровольців якнайбільше зброї, особливо кулеметів і гармат. Звичайно, тут не обійшлося без сутичок між самими добровольцями. Козаки здебільшого самі заявляли, що вони далі нікуди не підуть і хотять залишитися в українській армії разом зі збросю, а росіянам це дуже не подобалось. Наслідки цієї акції були близкучі. Вже на другий день після підписання мною зазначеного наказу Удовиченко доповів мені, що має до 40 кулеметів і 10 гармат. Крім того, в добровольчих частин в бригаду запи-

салося до 1000 козаків і 400 старшин, з них кінний полк донських козаків під командою полк. М. Фролова, кінна сотня кубанців під командою сотн. О. Юшкевича та інші.

Захоплений цим успіхом, Удовиченко планував в короткому часі поставити свої валоги в Мурованих Курилівцях, в Котюжанах і далі на схід, валишивши для Шапovala район на захід від цеї лінії. Саме в цей час я одержав точні відомості, що армія Омеляновича-Павленка після короткого спочинку на Уманщині справді вирушила на схід і знаходиться в районі Знамянки. Коли я поїхав рмував про це Удовиченка, він сказав, що перебування армії в центрі України в військового боку є цілком правильне. Тільки там, в центрі України, кавав він, армія може зберегти себе й прехарчуватися до весни, а тим часом будуть закінчені наші військові формування тут на заході. Тоді армія Омеляновича-Павленка мусить вирушити сюди для спільної в нами акції під одним командуванням.

Темпо праці в Могилеві в кожним днем розвивалося все більше. На мсю вимогу 25. лютого з Камянця привезено кілька мільйонів гривень для новоформованої бригади. Це ще більше оживило працю. Але ситуація в районі Могилева тим часом змінилася. Ще до приходу добровольців большевики з сусідніх районів (Жмеринського і Винницького) намагалися опанувати цей район. Так, напр., 17. лютого вони зробили несподіваний напад на Муровані Курилівці, під час якого між іншим захопили урядовця Камянецького велетства Т. К-го, що провожав мене до Могилева і саме в цей час вертався назад до Камянця. Тепер відступ Бредовської групи до Польщі притягнув ще більшу увагу большевиків до цього району. Большевицькі відділи насувалися зі сходу і в півночі. Наслідком цього вже 27. лютого в Могилеві стало неспокійно. Большевики пробували захопити місто, але успіху не мали. Того ж дня недалеко від Могилева, по дорозі від Немії і Серебрі на Яршів, був убитий невідомими большевиками катеринославський організатор Вільного Козацтва Микола Горобець, бувший державний інспектор керпесу Січових Стрільців. Саме перед тим він привіз гречі в Камянця для бригади Удовиченка і тепер вертався назад з моїм листом до Петлюри та іншими дорученнями.

На другий день большевики почали новий наступ на Могилів. Не маючи забезпеченого тилу, Удовиченко рішив не вступати в бій. Він прийшов до мене пополудні й заявив, що відступає з своєю бригадою на Муровані Курилівці. Разом з бригадою місто покинули також представники української цивільної влади на чолі з І. Макухом. Я валишився в Могилеві і ждав повороту

Оніпка в Букарешту. Трагічний випадок з Т. К-м, потім з М. Гробцем переконали мене в тому, що моб рішення змінити свій маршрут і не їхати прямо на схід було цілком оправдане.

Після відступу Удовиченка я пробув у Могилеві під большевицьким режімом біля тижня. За цей час Удовиченко під на тиском большевиків валишив Муровані Курилівці і відступив в район Калюса близче до Дністра. В самому Могилеві швидко наростало незадоволення большевицьким режімом. Та саме в день, коли в місті чекали противбольшевицького пересроту, з Букарешту вернувся Оніпко. Того ж дня (6. березня) ми перейшли через Дністер (по зруйнованому залізничному мосту) на румунський берег біля с. Атаки. Пригадую, як ми тішилися тим ватишком, який знайшли при ноочілі в Атаках в звичайному заїзді! Після страшного хассу та руїни, які панували в той час на просторах революційної України, просто не вірилося, що люди ще можуть десь жити в умовах нормального, спокійного часу.

Але тут нам знову довелося міняти свій маршрут. Румунський вартовий сінєр в Атаках, проглянувши наші документи (ми їхали під чужими прізвищами), заявив нам, що без окремого дозволу дивізійного штабу, який находився в Окниці, ми не можемо переїхати назад на українську територію. Коли ми на другий день поїхали в Окницю, то там нас чекало ще більше розочарування: треба було їхати аж до самого Букарешту, щоб одержати дозвіл на переход через румунсько-совітську границю. Так, замість того, щоб їхати в Атаки прямо до херсонських берегів Дністра, ми зовсім несподівано для себе, після досить довгої подорожі залізницями, 13. березня опинилися в румунській столиці.

В Букарешті нам довелося чекати біля тижня. Цей час я використав для ознайомлення в положеннім нашої справи в Румунії і взагалі за кордоном. Із розмов в головою нашої місії К. Мацієвичем, радником місії І. Фещенком-Чопівським і головою військової секції ген. Дельвігом я довідався, що румуни також дали дозвіл на формування наших інтернованих та полонених. Але про стан наших переговорів у Варшаві вони в той час ще не знали більше того, що мені вже було відомо з нарад у Камянці, а потім з листа до мене от. Миколи Шаповала (з 1. березня 1920 р.), якого я одержав через Оніпка ще в Могилеві. В цьому листі М. Шаповал, що незадовго перед тим був у Варшаві, між іншим писав:

«Прибувши сьогодня до Букарешту з Варшави, з доручення пресф. Мацієвича маю честь подати до Вашого відома про слідуючий стан річей у Варшаві. З Варшави я виїхав 26. лютого вечером. За 10 днів перед моїм виїздом ген. Зелінський (голова тамсіньої військової секції при дипломатичній місії) відвідав польського військового міністра, його поміщника і деяких генералів-референтів при Пілсудському. На всі предложення і внесення ген. Зелінського з польського боку не послідовало ні одного відмовлення.

А Зелінський предлжив: зформувати на польській території 2 українські дивізії, поляки згодились; формувати на українській території, окупованій польським військом, — поляки згодились. Мається формувати в одному з пунктів на Сході. Платню в польській валюті вже видається нашим козакам і старшинам, що перебувають в Ланцуті два тижні. Всіх наших козаків і старшин із Ланцута, Старо-Костянтина, Рівного, Луцка та ін. вже звозиться до призначеного пункту. Зброя, амуніція, уніформа (американська) вже видається. З Німеччини мається привезти 10.000 козаків. Людей вже за ними вислано. Витрати на ці формування робляться по квитанціях нашого уряду на ті 400 мільйонів німецьких марок, що секвестровані німецьким урядом в Берліні. Поляки ж будуть стягувати по цим квитанціям через Париж, де на це пристають. Полк. Данильчук, що має їхати до Парижу з військовими дорученнями, одержав за кілька днів перед моїм виїздом дозвіл з Парижу на візду туди української військової місії.

«В день моого відїзду від Тишкевича з Парижу (тодішній голова української місії в Парижі — І. М.) прийшла до Головного Отамана телеграма, що Франція дала дозвіл на продаж для української армії всіх засобів для організації її ведення війни проти більшевиків».

З цього листа було видно, що настрої в політичних кругах Франції під впливом Польщі змінилися на більш прихильні до нашої боротьби проти більшевиків. Приблизно в такому ж дусі мене ізформували Мацієвич і Дельвіг. Обидва вони були гарячими прихильниками польсько-українського порозуміння і чекали великих позитивних наслідків для нашої справи від навязання дружніх відносин з Польщею. Особливо Мацієвич, з яким я бачився кілька разів, був дуже оптимістично настроєний щодо наших перспектив за кордоном. Він запевняв мене, що в Румунії буде також переведена організація наших полонених і що взагалі Румунія в короткому часі визнає самостійність України. Тому радив мені написати Петлюрі, щоб він по дорозі на Україну

обовязково заїхав до Румунії сформально, як «президент Республіки».

Разом з цим Мацієвич згоджувався з тим планом відновлення боротьби власними силами, що був прийнятий на нарадах нашого уряду в Камянці. В звязку з цим я написав тоді до Шадлуна в Камянець, що Мацієвич «майже цілком солідарний зо мною, а значить і в урядом, в багатьох справах принципового і практичного значіння». Взагалі ні Мацієвич, ні інші представники нашої місії в Букарешті в той час ще нічого не знали про те, що Польща спішно готувалася до війни з СРСР і що в цій війні Україна мала бути союзником Польщі. Як відомо, Пілсудський дуже обережно підготовляв свій план війни проти СРСР.

В Букарешті я одержав кілька листів з Відня, між іншим від члена Директорії А. Макаренка і від голови нашої Віденської місії Г. Сидоренка. В цих листах також не було ніяких інформацій щодо можливості війни між большевиками і Польщею.

Макаренко в своєму обширному листі (з 4. березня 1920 р.) спинявся переважно на діяльності наших місій. Він жалівся, що крім Грецької, Будапештської та Швейцарської місій, всі інші не стояли на висоті своїх завдань. Найбільше нарікав на фінансову комісію Супруна, обвинувачуючи його в марнотратстві державних грошей.²⁸) Взагалі дуже лаяв нашу еміграцію за бездіяльність, особливо нападав на деяких емігрантів, називаючи їх «просто злочинцями, що повтікали за кордон з грішми». Обурювався з приводу камянецьких резолюцій українських соц.-революціонерів про скасування Директсрії і заявляв, що в Європі «надають велике значіння Директсрії, як суверенній владі, що затверджена Трудовим Конгресом», тому якщо Україна буде визнана, то «буде визнаний лише уряд Директсрії». В кінці хвалив мене як «хрібтого голову уряду» і просив не забувати, що він «знає всі наші потреби на Україні і все робить для досягнення спільної мети».

В іншому дусі був лист Сидоренка. Сидоренко в своєму листі заявляв, що перебування уряду на Україні в цю критичну добу має велике значіння для нашої дальшої боротьби. «Я завжди згадую, писав він, про нашу останню розмову в Камянці 14. листопаду, коли Ви сказали мені, що уряд ні в якому разі не покине Республіки і буде братися за самостійність Української Народної Республіки до кінця. Упевнений в тому, що так воно й

²⁸⁾ Г. Супрун був уповноважений міністерства фінансів за кордоном і стояв на чолі окремої фінансової комісії в Берліні. Пізнішими ревізіями виявлено великі зловживання в цій комісії і марнування державних фондів.

буде, я виїхав на місце моого призначення у Відень через Румунію. Ви не можете собі навіть уявити, яке колosalне значіння для самостійності і суверенности нашої Республіки і для рахування з нею, як з державою, має цей факт в Європі, факт, що уряд У. Н. Р. залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої Республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в історію нашої державності. Ваше перебування на місці, в межах Республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабості, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними; всякий же перехід уряду за межі Республіки, за границю, губить нашу державність і означає собою політичну смерть самого уряду».

Сидоренко указував на те, що коли він приїхав до Відня як новопризначений посол і вручив свої вірительні грамоти австрійському урядові, то ці грамоти як підписані відповідальними членами нашого уряду, що залишилися на Україні, були негайно прийняті. Того ж дня йому віддав візиту представник австрійського уряду. Так само всі послі чужих держав у Відні, яким він зробив візиту, негайно відповіли йому візитсу. І все це сталося тому, говорилося в листі, що «всі державні люди рахуються тільки з тим, що коли уряд, територія і нарід є, то значить є і держава. Решта ж, чи сильна держава чи слаба, чи багато має війська чи мало, відноситься вже до других комбінацій, але ж факт, що держава є, ніким не заперечується, а це в сі тяжкі часи для нас найважніше».

Лист кінчався характеристичною для Сидоренка оптимістичною заявкою, що наше загальне становище за кордоном «з кождим днем все кращає і кращає... І Ви добре робите, вазначалося в листі, що пересуваєтесь з урядом на південь. Обовязково потрібно закріпитись в якому — небудь портовому городі — Одесі, Миколаєві чи Херсоні і тоді ми швидко станемо на ноги».

Пригадую, читаючи цього листа, я мимоволі собі подумав: «Яка протилежність в настроях цього нашого патріота-посла і тих емігрантів, що опинилися без діла за кордоном!» Саме в цей час мені довелося докладніше поінформуватися про те, як під впливом листопадової катастрофи серед нашої еміграції запанували розгубленість і дезінтенсація. Найбільш сумні відомості були про українську колонію в Відні. Там зіхалося кілька тисяч українців. Видавался 2 газети, 3 журнали. Але панували безголовя і деорганізація. Пропивалися народні гроші, ширилася орієнтація на большевизм.

Віденський журнал «Воля», що виходив тоді під редакцією

В. Піснячевського, був переповнений всякими сварками українців між собою. Якого тільки бруду не виносилося на сторінках цього журналу різними групами й окремими особами в боротьбі між собою! Але я не забуду, як там же, в журналі «Воля», я прочитав і про позитивну працю наших українців за кордоном. Маю тут на увазі успіх, з яким продовжувала інформувати світ про Україну наша республіканська капеля під проводом О. Кошиця.

Саме в цей час капеля Кошиця, після двохмісячного побуту в Франції, потім в Бельгії і Голландії, успішно закінчила свою подорож до Лондону. З тих кореспонденцій, які були вміщені в «Волі», я бачив, що всі виступи капелі майже во всіх столичних центрах Зах. Європи були невпинним тріумфом української пісні й української музичної культури. Напр., кореспондент французької газети „*La Depeche*“ в своїй рецензії з приводу концертів капелі в Тулузі писав:

«Визнаю себе безпомічним передати враження від цих двох концертів, які були годинами чистої радості... З перших аккордів губиться почуття реальності; забуваєш убогу землю і переносишся уявою в якийсь святий храм, де святкується чудесний культ вічної краси... Кажуть, що українці з славянських народів найближче підходять до нас темпераументом, і дійсно твори, які ми чули вчора і позавчора, не носять печаті безнадійності, вони не мають «покаянного стилю» російських пісень; в цих творах навпаки відчуваєш якийсь оптимістичний гумор, делікатну фантазію, яка не раз викликала у мене загадки про наших прегарних композиторів XVI віку».

Рецензія кінчалася словами: «Пана Кошиця та його чудових співаків приймали на диво. Безконечні оплески, вимагання повторювати, тріумfalні овації. І навіть у багатьох я бачив ширі сльози, які стояли і в моїх очах, — добре сльози хвилювання і радості».

Другий рецензент з приводу виступів капелі в Льєжі (Бельгія) писав у газеті „*Journal de Liège*“: «Якщо спів має силу перемоги, то брати Українці можуть бути горді — вони завоювали своїми піснями Льеж».

Отож в той час, як наша армія на Україні, не визнаючи ніяких перешкод, продовжувала героїчну боротьбу в запіллі ворога, наша республіканська капеля за кордоном «завоюувала» світ українськими піснями! Чиз можна було не захоплюватися такими успіхами боротьби «на всіх фронтах»? В кожному разі я не розумів «покаянних» настроїв нашої еміграції. Тому, відповідаючи Макаренкові й Сидоренкові на їх листи, я між іншим

зазначив, що наш уряд не вірить в силу большевизму на Україні і буде продовжувати боротьбу за Українську Народну Республіку.

Саме в цей час наша місія в Букарешті одержала відомості, що армія Омеляновича-Павленка зайняла Катеринослав, а група Тютюнника нібито находилась в районі Черкас. Хоч ці відомості були непровірені, але я бачив, що моя подорож до армії може затягнутися на довший час. Тому перед відїздом з Букарешту я написав Петлюрі, що поки не вернуся з армії, дсручаю А. Лівицькому, а в разі його залишення в Варшаві, М. Шадлунові виконувати мої обовязки голови ради міністрів «в тому районі на території України, де може розпочатися відновлення праці центральних державних установ». В такому ж дусі я вислав тоді ж уповноваження для А. Лівицького і для М. Шадлуна²⁰).

В своєму листі до Петлюри я між іншим зазначав, що коли б виявилось, що армія Омеляновича-Павленка є досить велика, то якусь її частину я негайно направлю в тил большевикам в район Могилів — Жмеринка. В кінці я просив ще раз Петлюру звернути якнайбільшу увагу на правильну організацію армії. «Інакше, писав я, будемо знову стояти перед катастрофою».

За день до моого відїзду з Букарешту туди приїхав бувший товариш морського міністра в уряді Остапенка адмірал М. Остроградський, що втік з Одеси від большевиків. Я бачився в ним в місії. За спільною вечерею, з участю Мацієвича, Дельвіга і Фещенка-Чопівського, він розповів нам, як денікінці 25. лютого залишили Одесу й подалися одні на краблях до Царгороду, а другі в напрямі на Румунію. На думку Остроградського, це сталося не тільки під натиском большевиків, яких на Одесу наступало небагато. Головна причина відступу добровольців була та, що в їх армії панував великий внутрішній розклад і деморалізація. За згодою англійського командування охорону Одеси в останній день перебрали українські відділи з повстанців і галичан під командою ген. Сокири-Яхонтова. Але місцеві большевики поспішили захопити владу в свої руки. Тоді українські війська відійшли в бік Тирасполя і Роздільної.

Остроградський був тої думки, що українська армія повинна в першу чергу захопити Одесу. Він казав, що це головний український порт для звязку з закордоном, а тому поки ми не будемо

²⁰) Через Румунію я переїздив під чужим прізвищем. Тому ці уповноваження для Лівицького і Шадлуна, як також свої листи до Петлюри і до Шадлуна, я навмисне датував 10. березня в Могилеві, хоч були вони написані в Букарешті. Також на листах до Макаренка і до Сидоренка я поставив більш ранні дати, ніж це було в дійсності.

мати морської комунікації, наш фронт і населення на Україні будуть мати велику недостачу у всьому.

Це було мое останнє побачення в представниками місії. На другий день (21. березня) я виїхав в дальшу подорож до армії. Ми мали з Онипком план переїхати через Дністер в Бендерах цілком легально як військово-полонені (так значилося в наших документах), що буцімто верталися з Угорщини на свою батьківщину. Це був один з найнебезпечніших моментів в нашій подорожі. Вже в Букарешті ми знали, що на українському березі Дністра «хазяйнують» большевики. Тепер в Бендерах ми довідалися, що «нова» большевицька влада за Дністром своїм терором не відрізнялася від тієї, що була в минулому році. З цього ми виводили, що по переїзді через Дністер нам не минути большевицької вязниці. Але ми вважали, що буде ще гірше, якщо попадемо в руки большевиків при нелегальному переході через кордон. Тему вирішили не міняти наміченого плану.

Отож в призначенню годину (24. березня) ми, відповідно «попчистивши» свій багаж, явилися до пограничного румунського посту на берег Дністра, щоб переїхати на другу сторону річки. Але тут сталася несподіванка, яка в дальшій нашій подорожі відограла велику роль. Вартовий румунський солдат, прочитавши наші документи, заявив нам, що вони не є ще в порядку: треба було зголоситися в якісь місцевій прикордонній установі. Тому наш переїзд відложене до слідуючого дня. Ні я, ні Онипко не надавали цьому особливого значення. Ми шкодували лише часу, бо й без того наша подорож з дня на день затягувалася все більше.

Але коли ми на другий день, залагодивши всі формальності з документами, знову явилися на берег Дністра, то там нас чекала нова несподіванка. Ми довідалися, що протягом ночі на тому березі сталася дуже важливі для нас зміни. Вартовий солдат, весело усміхаючись, зустрів нас словами: «Панове, маєте щастя. На тому березі нова влада. Ще вчора там були большевики, а сьогодні стоїть українська варта».

Ми глянули на протилежний берег. Справді, замість червоного там маяв жовто-блакитний прапор. За кілька хвилин ми були на тому березі Дністра.

Вже при переїзді через Дністер ми помітили, що два озброєні козаки стояли недалеко від берега в сивих смушкових шапках з жовто-блакитними стрічками. Виступивши з човна, ми підійшли до них і заявили, хто ми й куди ідемо. На наш запит, яка тепер

тут влада й до кого ми маємо зголоситися, вони лукаво усміхаючись сказали: «Ми — українські большевики».

Та не встигли ми обмінятися з ними цими словами, як в боку молдаванського села Тархани, що розкинулося тут майже на самому березі Дністра, до нас підійшов якийсь молодий, невисокого росту юнак біля 20 років в шкуряній куртці і в шкуряному ж кашкеті з червоною зіркою. Ломаною російською мовою (це був молдаванин) він заявив нам, що є представник прикордонної охорони, а тому ми мусимо йти за ним. Почувши це, козаки запротестували. «Ми маємо наказ, сказали вони, приводити всіх затриманих до нашого штабу».

— Але ж я член Особливо-слідчої Комісії — сказав молодий чоловік в шкуряній куртці.

— Однаково — відповіли козаки. Ми маємо наказ і мусимо його виконати.

Як не намагався чекіст переконати кобаків, що вони повинні передати нас йому, але козаки стояли на своєму.

Отож в супроводі чекіста і вартових ми пішли до штабу, що містився в одній з селянських хат в Тарханах. Коли ми проходили селом, мимо нас проїхало кілька верхівців, що розмовляли по українському. Ми помітили, що вони пізнали нас, бо один з них зараз же вернувся назад до хати, де був штаб.

Про історію несподіваної появи в цьому районі української частини я довідався вже пізніше, на еміграції в Чехії, від одного з активних учасників нашої тогоджасної боротьби Л. Гавриша, що був командиром кулеметної сотні цієї частини. Він оповідав мені таке.

Скоро після листопадової катастрофи в запіллі денікінської армії опинилося багато полонених в української армії та в різних повстанських організаціях. Всі вони намагалися всяким способом уникнути служби в російському війську. Наслідком цього на початку 1920 року при одній з галицьких частин в районі Одеси утворилося два піші полки: 1-й Чорноморський і 2-й Запорожський. Склад цих полків був цілком наддніпрянський. Командиром 1-го Чорноморського полку був сотн. Афнер, командиром 2-го Запорожського полку — полк. Осмоловський. Коли в кінці лютого 1920 року большевики захопили Одесу, вони звернули увагу на «петлюрівський» склад цих полків. Тому деякі сотні були розформовані й влиті до інших большевицьких частин, а з решти утворено «361-й український совєтський стрілковий полк», який приділено до 41 большевицької дивізії. Цей новосформований полк розташовано по Дністру в осідку штабу в Тирасполі.

Але своїм складом і настроями полк лишився цілком україн-

ський і протибільшевицький. Напр., більшевики ніяк не могли завести в полку червоних прапорів. Вони все зникали без сліду, а на їх місце знову з'являлися жовто-блакитні. Коли штаб полку переїздив із Одеси в Тираспіль, то місцеві більшевицькі верховоди поспішили зникнути з міста — так налякали їх українські національні прапори над потягом і спів українських пісень: «Ми гадамаки», «Ще не вмерла Україна» та ін. Для козаків в полку був наказ: всім казати, що вони — українські більшевики. Але це не помогло й здебільшого вони називали себе «петлюрівцями». Тому що прикордонну службу на Дністрі несли й інші полки 41 дивізії, відділи Чорноморського полку часто змінялися іншими частинами дивізії і навпаки.

Отсє речалося так, що якраз в день нашого переходу через Дністер варту на українському березі в районі села Тархан перебрала сотня поручника Пащенка з Чорноморського полку. Самого Пащенка, пізніше командира 14 куріння Чорноморської бригади армії УНР, я не знав. Але в його сотні, як мені оповідав Л. Гавриш, служив молодий однорічник Твердохліб, щоного часу був в охороні Петлюри, пізніше хорунжий, командир сотні Чорноморської бригади. Отож він пізнав мене й переказав про це кому слід в полку.

Коли я з Онипком, в супроводі вартових козаків і чекіста, прийшли в хату, де містився штаб, там саме відбувалася якась військова нарада. В хаті було повно людей в шинелях. За столом сидів невисокого зросту, біля 30 років старшина, що головував на нараді. Як мені потім оповідали, це був командир сотні Пащенко. Козаки, що нас привели, доповіли йому про нашу справу. Ми показали свої букарештські пащери, підписані ген. Дельвігом. Пащенко голосно їх прочитав. Потім, звернувшись до чекіста, запитав, чого йому треба. Чекіст, показуючи також свій документ, став домагатися, щоб нас передали йому для «далішого зясування нашої справи». На це Пащенко заявив, що має наказ всіх затриманих доставляти безпосередньо в Тираспіль до штабу полку. Ніякі дальші домагання чекіста не помогли, хоч у цей час на допомогу йому в хату прийшов ще другий чекіст, старший віком, в уніформі студента-технолога. З його слів було видно, що це начальник місцевої Чека. Але Пащенко сказав йому те саме, що й першому чекістові.

За якусь годину ми іхали на селянському возі під охороною двох козаків і знайомого нам молодого чекіста. Від Тархан до Тирасполя всього коло 7 кілометрів. Проте ця подорожня залишилася в моїй памяті як дуже довга. Річ в тому, що я мав в своїх річах заховані деякі небезпечні документи, як напр. печатка

голови ради міністрів тощо. Все це треба було внищити. Але чекіст так пильно нас «охороняв», що до самого Тирасполя цього не вдалося зробити.

В Тирасполі нас прямо з возу повели в штаб полку. Один з козаків досліжив про нашу справу. Тоді до нас підійшов високого зросту старшина (його прізвище залишилось мені невідсме) і, користуючись тим, що чекіст в цей час кудись зник, зтиха сказав нам: «Тепер, панове, ми передаємо вас в Чрезвичайну Комісію. Але будьте спокійні. Після того, як ви у нас зареєструвалися, Чрезвичайна Комісія не має права вживати супроти вас ніяких репресій без нашого відсма. Ми будемо стежити за вашою справою».

Слухаючи ці слова, я, пригадую, сам не знат, чому більше радіти: чи тому, що нам випадково пощастило уникнути бульшевицької розвправи на березі Дністра, чи тому, що ця залежність місцевої «Чека» від «петлюрівського» війська свідчила недвоязно про слабість бульшевицької влади на Україні. Як потім я довідався, саме в цей час Чорноморський полк готовувався до повстання проти бульшевиків.

В Чека нам довелося пробути недовго. Після ревізії наших річей, в яких нічого небезпечного вже не було знайдено, нас цілу ніч допитував якийсь малограмотний «слідчий»-робітник. На всі його запити ми дали відповіді, яких не можна було використати проти нас. Ще в Бендерах ми з Оніпком умовилися, що будемо відповідати бульшевикам, якщо попадемося їм в руки.

Але після допиту нас продовжували держати під арештом. Тоді ми почали протестувати. Нарешті на другий день нас випустили. Щоб використати це, ми взяли від «Тираспольського уездного Особо-следственного Подотдела» (так звалось місцеве Чека) сферічну перепустку для дальшої подорожі «на редину» — в Маріупольський повіт через Одесу. Ми навмисно назвали цю віддалену місцевість (Маріупольський повіт), щоб заховати від бульшевиків дійсну мету своєї подорожі. Щож до Одеси, то ми рішили іхати туди для того, щоб там, у великому місті, добути потрібні звязки для дальшої подорожі по Херсонщині. Ми рахувалися в тим, що армія Омеляновича-Павленка находитися десь на Катеринославщині.

В Одесі ми пробули лише кілька днів. Саме в цей час там йшла велика нагінка на українців в звязку з маніфестацією, що незадовго перед тим відбулася в Одесі в нагоди річниці Т. Шевченка. Переводилися масові арешти, особливо серед галицьких старшин, яких тоді багато переховувалося в Одесі. Про саму

маніфестацію нам оповідали, що такого імпозантного вияву українства Одеса ще не бачила. Навіть самі українці не сподівалися такого успіху. В поході взяли участь з жовто-блакитними прапорами і зі співом «Ще не вмерла Україна» тсцо всі галицькі й деякі большевицькі військові частини, шкільна молодь з учителями, робітничі організації й багато українського міщанства Одеси. Навіть портові робітники, здебільшого большевики, принесли жовто-блакитний прапор з тризубом. Це все переполонило большевиків. На місце збору маніфестантів виїхав комендант міста Яхимович і вимагав, щоб були зняті жовто-блакитні прапори і замінені червоними. У відповідь на це піднявся великий галас і протести. Комендант відіхав ні з чим. Тоді похід рушив через головні вулиці міста й закінчився переважно українськими присмовами на Куліковсму полі.

Отже слабість большевиків почувалась і тут, в напівзросійщеній Одесі. Під впливом бротьби 1919 року тепер сильніше давала себе візки національна свідомість українських мас. Okрім того большевики ще не встигли завести своїх апаратів влади на всьому тому просторі, що був звільнений від армії Денікіна.

В Одесі ми довідались, що армія Омеляновича-Павленка вже пересунулася зі сходу й знаходиться на Уманщині. Тому ми взяли за допомогою українського кооператива «Дніпророюз» нову перепустку від «Отдела Управления при Одесском Губревкоме», тобто від Одеської Чеки, і вже як «торговельні агенти» виїхали (1. квітня) в напрямі на Балту, Бершадь і далі на Умань до «місцевих кооперативів».

До Умані нам довелося їхати майже цілий тиждень. Як звичайно, іхали на селянському возі. Це був тоді найреальніший і найбезпечніший спосіб пересування по Україні. Зруйновані залізниці працювали не всюди й несправно. Найголовніше ж на них не можна було уникнути большевицького контролю. Тому ми старалися не їздити залізницями.

В районі, по якому ми проїздили, формально вже існувала большевицька влада. Але фактично ще не було налагоджених апаратів влади. Напр., за всю нашу подорож від Одеси до Умані нас ніхто ніразу не спинив і не спітав наших документів. По селах порядок піддержувався виключно за допомогою самоохрони. Майже всюди селяни провадили рішучу бротьбу в грабіжниками, що, прикриваючись іменем півстанців, грабували не тільки заможних, але й біdnіших селян. В багатьох місцях нам оповідали, що, спійманих злочинців селяни судили на сільському сході й винних негайно карали на смерть.

Хаос і руїна панували всюди. В Балті нам особливо болюче

довелося це відчути. Через пізній час ми не могли знайти собі приватного помешкання для ноочівлі, тому спинилися в одному з готелів у центрі міста. З великими трудністями нам дали невелику кімнату з одним напівзруйнованим ліжком, цілком голим, навіть без матраца. Звичайно, ми були раді й такому «комфортові», бо в яких тільки умовах нам не доводилось ночувати під час цієї подорожі! Але ми боялися, що нам не дадуть спати різні большевицькі «ревізори». Тим часом ніч минула спокійно. Зато на другий день ми були дуже налякані таксю несподіванкою. Коли ми встали й почали вдягатися, то самі не повірили своїм очам: вся наша білизна була буквально темна від всієї, цього головного розсадника плямистого тифу. Довго ми потім не могли забути цієї ноочівлі «в готелі»!

Коли ми з Балти приїхали в Бершадь і звідти вирушили на Умань, то нас попереджали, що на Уманщині, з огляду на постійні заворушення селян, большевицька влада працює більш енергійно, а тому нас легко можуть затримати, особливо при в'їзді в Умань. Та нічого такого не сталося. Ми приїхали на конях Бершадського кооперативу в Умань і ніякої большевицької влади ніде не бачили.

Але в Умані нас чекала інша неприємність. Армії Зимового походу ми там вже не знайшли. Як нам оповідали, ще в кінці березня, тобто приблизно в той час, як ми з Оніпком були в Тирасполі, армія вирушила знову на схід. Найгірше було те, що в Умані нам ніхто не міг дати навіть приблизних інформацій про те, де саме знаходиться армія. Треба вказанити, що армія Зимового походу складалася виключно з кінноти або з піхоти на возах, робила великі переходи й дуже часто зміняла маршрути, при чому робилося все це строго таємно. Тому довідатися, куди направляється армія, було неможливо. Щоб орієнтуватися в цій новій ситуації, ми з Оніпком зробили кілька пробних подорожей на схід від Умані, але без наслідків. Всі відомості, які вдался зібрати, говорили про те, що армію треба було шукати десь далеко за Слісаветсом.

Між іншим, перебуваючи в Умані, ми довідалися про такі подробиці першого побуту нашої армії на Уманщині в січні 1920 року. Як нам оповідали, слідом за армією Зимового походу до Умані зявився також от. Волох з своїм «червоним військом». Ще під час любарських подій він вступив в контакт з боротьбистами й тепер, прийшовши на Уманщину, намагався перетягти до себе козаків і старшин в армії Зимового походу. Але наслідки цеї його акції були не на користь боротьбистів: багато козаків від Волоха перейшло до армії Омеляновича-Павленка. Коли наша армія посу-

нулась на схід, до Умані прибули частини 44 російської дивізії, які почали боротьбу в «нерегулярними бандами» Волоха. Скорі Волох і боротьбисти мусіли ліквідувати своє «червону армію» й підпорядкуватися російській комуністичній партії. Два інші члени «отаманського тріумвірату» Данченко і Божко зовсім не доїхали до Умані. Божко ще по дорозі з Любару до Чуднова був «випадково» убитий одним з своїх козаків. Данченко після цього сам утік від Волоха. В цей час в Умані вже нічого не було чути про діяльність боротьбистів. Всі їхні намагання утворити «Українську Радянську Республіку» розвілися об силу російської окупаційної армії на Україні.

Замісьць радянських настроїв, що два місяці перед тим панували на Україні, тепер всюди, де ми проїздили, було повно повстанців, що провадили боротьбу проти большевиків. Зокрема з тих інформацій, які доходили до нас в Умані, було видно, що в районі на захід від Богу назрівали події, що вимагали якнайшвидчого повороту сюди армії Зимового походу. Вже коли ми були в Одесі, то нам казали, що в Галицькій армії росло велике незадоволення союзом з большевиками. Один галицький старшина, в яким ми познайомились під час конспіративної ночівлі в Одесі (свого прізвища він нам не назав), з обуренням оповідав нам, як Галицька армія фактично перестала існувати після зedнання з большевиками. Замісьць корпусів, казав він, утворено 3 бригади, які входять в склад окремих совітських дивізій³⁰). Скасовано всі старшинські віданаки. Замісьць жовто-блакитного прапору заведено червоний. Всі старшини й козаки мусять носити на кашкетах пятикутну зірку з серпом і молотом. Взагалі в інформації, які нам вдалося зібрати в Одесі, було видно, що поміж галицьким воящтвом чим далі все більше ширились протибольшевицькі настрої. До певної міри цьому сприяли також успішні операції армії Зимового походу: вони імпонували галичанам, будили в них думку про необхідність спільної акції проти большевиків.

³⁰) На підставі договору, який підписали представники Вінницького Ревкому 12. лютого 1920 р. в Київі з командуванням ХІІ. совітської армії, Галицька армія була реорганізована: II-й корпус переформовано в I-шу бригаду, I-й корпус — в II. бригаду і III-й корпус — в III. бригаду Червоної Української Армії. Між іншим, згідно з цим договором, Галицька армія отримала велику кількість військового майна, а крім того большевицьке командування мало право вжити галицьких частин як проти поляків, так і против інших ворогів робітничо-селянської влади на західнім і південно-західнім фронтах. Щоб попішити умови договору, до Києва була вислана обєднаним Галицьким Ревкомом нова делегація в складі от. А. Ерлє, сотн. Омеляна Паліїва і В. Гадзінського.

Тепер в Умані ми довідалися, що в Тирасполі повстав (6. квітня) Чорноморський полк разом з галицькою кінною бригадою от. Шепаровича, що стояла недалеко від Тирасполя. Захопивши місто й винищивши більшевицьких комісарів, повстанці вирушили на Онанів, який зайняли спільно з повстанськими загонами от. Пшонника. Чорноморський полк залишився для продовження повстанської акції в районі Онаніва, а бригада Шепаровича посувалася далі на північ для зedдання з армією Омеляновича-Павленка.

Як потім я довідався, історія тираспільського повстання була така. Вже в середині березня в Галицькій армії почалася підземна праця для організації повстання проти більшевиків. Особливо велику активність в цій справі виявила 1-ша галицька кінна бригада під командою от. Шепаровича, що стояла в Каселі, в 20 кілометрах від Тирасполя. Свою потайну роботу бригада провадила в звязку з Чорноморським полком. Як наслідок був виготовлений і принятий на спільній нараді в Тирасполі план повстання цілої Галицької армії під командою ген. Кравса. Але цей план не був виконаний. Між керовниками Галицької армії була досить впливова група на чолі з полк. Шаманексом, колишнім прихильником сюзюзу з Денікіном, що стояла за порозуміння з совітською владою. Крім того галичане були непривичені до конспіративної праці. Тому про всі ці плани скоро довідались більшевики, і сам Кравс мусів утікати (на початку квітня) в Румунію, спасаючись від більшевицького терору³¹).

Тим часом в Тирасполі утворилася ситуація, що примусила українців виятися за зброю. Швидко після історії з моїм арештом туди приїхало в Московщину понад 30 різних урядовців-росіян, що мали зайніти всі важніші посади в цім районі. Іншими словами: замісць старих порядків, мала бути заведена диктатура московської Чека. Тоді представники Чорноморського полку: сотн. Бабиченко, полк. Галкін³²) та інші, разом з представниками бригади

³¹) Ще раніше, на початку лютого, коли денікінська армія розпалася, а з півночі насували більшевики, Начальна Галицька Команда на чолі з Микиткою Й Ціріцом вживала заходів, щоб перевести цілу Галицьку армію на територію Румунії. Але це їм не вдалося. Румунський комендант в Рибниці заявив, що має наказ не переноскати на свою територію ніяких частин ні Галицької армії, ні армії Денікіна. Через кілька днів після цього, за згодою Винницького Ревкому «Червоної Української Галицької Армії», більшевики вивезали Микитку Й Ціріца в Москву, звідки вони вже не вернулися.

³²) Полк. Галкін, як мені оповідав Л. Гавриш, був головним організатором цього повстання. В Тирасполі він був у постійному звязку з командою Галицької армії. Після тираспільського перевороту Галкін був начальником штабу Чорноморського полку, що в кінці Зимового походу був введений в склад Волинської дивізії армії УНР.

Шепаровича, вирішили зробити в Тирасполі переворот власними силами і вирушити на зedнання з армією Омеляновича-Павленка.

Ці відомості про виступ бригади Шепаровича разом з Чорноморським полком і взагалі оживлення повстанського руху на захід від Богу примусили мене якнайшвидче шукати побачення з нашим командуванням. Я вважав, що наступив дуже сприятливий момент для того, щоб Галицька й Наддніпрянська армії нарешті обєдналися для спільної акції проти большевиків. Тим часом нічого не було відомо, як довго ще армія Омеляновича-Павленка буде залишатися в центрі України. Тому я рішив негайно іхати на схід. Для більшої конспірації я купив собі за допомогою місцевих кооператорів Н. і С. пару коней з возом і 16. квітня виїхав з Оніпком в Єлизавету.

Це була цікава подорож для характеристики того стану, в якому тоді находилась майже вся Україна. По широких просторах нашого Правобережжя, спустошеного московськими зайдами, можна було іхати цілі дні й не здібати живої душі. Швидкий відступ Денікіна з України, неналагодженість нової большевицької влади, нарешті безперестанні рейди армії Зимового походу разом з численними виступами різних повстанських отаманів — все це створило тут, особливо в районі між Богом і Дніпром, таку непевну й тривожну ситуацію, що мирний обиватель просто боявся показатися поза межі свого села чи містечка. За всю нашу подорож від Умані до Єлисавета (коло 150 кілометрів) ми не зустріли ні одного подорожуючого чито пішого, чи на возі. Неначе в якісь пустелі всі шляхи були мертві.

Не дивно, що коли ми спинилися для ночівлі в м. Хмелевому (приблизно на півдорозі між Уманню і Єлисаветом), то це було справжньою подією для місцевих жителів. Зараз же до нас в зайд зявилася група озброєних людей на чолі з «комісаром». «Хто ви, звідки?» — питали вони нас здивовано. Ми показали свої посвідки, видані нам одним з українських кооперативів в Умані. Коли комісар прочитав їх, відразу помякшав. Вічливо по українськи він сказав, що «все в порядку». Але озброєна ватага, з якою він прийшов, всетаки домагалася, щоб нас заарештувати. «Хто знає, казали вони, що це за люди, ідуть аж з самої Умані». Тільки дякуючи комісарові, що без сумніву був свідомим українцем, нас лишили на свободі.

На другий день ми були в Єлисаветі. Місто було переповнене большевицьким військом. Були це все московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Весь час в півночі прибували нові військові відділи. Щоб не звернути на себе уваги, ми знову спинилися в звичайному зайді. Це мало для нас ще ті вигоди,

що ночуючи в одній хаті в іншими подорожуючими, ми швидче орієнтувалися в ситуації. Вже в день свого приїзду ми знали, що за Бобринцем (на південь від Єлисавета) відступають зі сходу «банди Тютюнника»²³⁾ і що весь цей район переповнений московським військом. На другий день вза Бобринця приїхали якісь два большевицькі урядовці-українці. Від них ми довідались, що саме напередодні йшли бої між большевиками й «Тютюнником» у Вознесенському (коло 150 км на південний захід від Єлисавета). Вони стверджували, що всі шляхи в тому напрямі забиті совітським військом, яке переводить строгий контроль всіх подорожніх.

На другий день (19. квітня) ми виїхали назад до Умані. Для нас стало ясно, що догонати армію прямо в Єлисавета було б даремно. Армія швидко відступала південністю частинкою Херсонщини на захід, а крім того ми не мали ніяких документів для подорожі в цей район. Тому ми вирішили іхати на Умань і звідти виїхати назустріч армії.

Пригадую, вертаючись назад в Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм походом. Здається, не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. Навіть спромоглася пробитися на лівий берег Дніпра. І всюди, де вона спинялася, залишила по собі нестертий слід, пссіяла зерна невмирущої свідомості поміж українськю людністю. Нам часто доводилося говорити в селянами. Всюди про «армію Павленка і Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з слізами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо». Хто був учасником Зимового походу, той ніколи не забуде цієї славної події в нашій минулій визвольній боротьбі.

Зимовий похід був реальним доказом живучості української визвольної ідеї.

Коли ми вернулися в Умань, там було вже відомо, що армія Омеляновича-Павленка пробивається з Вознесенська на захід через південь Херсонщини. Отож треба було якнайшвидче іхати в тому напрямі, щоб знову не загубити слідів армії. Тим часом

²³⁾ Большевики навмисно ширили інформації про армію Зимового походу, що це, мовляв, «банди Тютюнника», ім'я якого було відоме на Київщині й Херсонщині. Хоч командування нашої армії в своїх відозвах до населення виразно заявляло, що воює в наказу Головного Отамана й Правительства Української Народної Республіки, але московські окупанти не хотіли, щоб народні маси на Україні знали про те, що українська армія ще існує й продовжує свою боротьбу.

сталося так, що мій урядовець Оніпко по приїзді в Єлисавету занедужав. Мені не радили самому пускатися в цю подорож. Тоді П. С-ко, у якого я мешкав, заявив мені, що він іде зі мною. Я й по цей день згадую, як цей український патріот дуже поміг мені щасливо закінчити свою подорож до армії.

З Умані ми виїхали (25. квітня) в с. Тернівку, коло 30 км на південний захід. Саме в цей час там проходила з півдня на Бершадь бригада Шепаровича, що також шукала зв'язку з армією Омеляновича-Павленка. Отож від команди цієї бригади ми довідалися, що армія відступає зі сходу в напрямі на Балту. Тоді на другий день ми вирушили через с. Колодисте на південь.

Але тут з нами трапилася пригода, цікава для характеристики настроїв, що панували тоді на українському селі. Коли ми проїздили через Колодисте, там саме відбувалися сільські збори. На вулиці стояв великий натовп людей. Не встигли ми доїхати до місця зборів, як нас спинили. До нашого возу підійшов якийсь селянин, очевидно «комісар», і запитав нас, хто ми й куди їдемо. Ми показали свою посвідку, де було написано по українському, що їдемо в сусідні села в кооперативних справах. Цю посвідку написав сам С-ко перед нашим відїздом в Тернівки. Прочитавши посвідку, комісар заявив, що цей документ «написаний неправильно», а тому нас треба затримати. Весь натовп вже стояв коло нашого возу. Тоді в поміж селян вийшов священик, що також брав участь в зборах. Він взяв нашу посвідку, прочитав її й сказав, що вона написана правильно, тільки в одному місці не поставлена «запятая» (запинка). Комісар продовжував настоювати, що документ «неправильний». Священик ще раз прочитав посвідку й знову голосно заявив, що крім запятої все в порядку.

Невідомо, чим би скінчилася ця боротьба двох напрямків, на які, очевидно, поділилося село: большевицького й протибольшевицького. Але раптом в натовпі почулися голоси:

— А куди ви, панове, ідете?

С-ко: «В Камяну Криницю».

— А хто вас там знає?

С-ко: «Священик».

— А як він називається?

С-ко називав ім'я й прізвище священика.

— Так це свої люди, треба пустити їх.

«Пустити, пустити» — загуло в натовпі. Протибольшевицький напрям переміг. Комісар безпомічно замовчував. Ми поїхали далі.

Цей випадок був для мене тим цікавий, що це в перший раз за всю свою подорож я бачив, як священик активно виступав по

стороні українців. Здебільшого в той час священики трималися правила: «моя хата в краю, нічого не знаю». Прихильників української справи на селі доводилося бачити переважно серед народніх учителів, кооператорів і свідоміших селян. У них я завжди знаходив потрібну допомогу. Національно свідомі й активні священики зустрічалися дуже рідко.

Переночувавши в Камяній Криниці, ми цілий слідуючий день іхали на південь. Ніде, ні в Саврані, де ми переїздили через Бог, ні в інших місцях нічого не було чути про нашу армію. Нарешті ввечері ми приїхали в с. Гвоздівку на Кодимі, в 20 кілометра на захід від Кривого Озера. Вже сутеніло, коли ми спинились у одного місцевого кооператора, якого С-ко знов заспокоїло. Тут ми довідались, що якраз перед нашим приїздом через село проїхало українське військо в напрямі на північний захід. В селі панував тривожний настрій. Всі чекали большевицьких військ, що нібито йшли слідом за українською армією.

Ми вирішили заночувати в Гвоздівці. Була вже ніч, а крім того не було відомо, де само треба було шукати армію. Отже куди було іхати проти нічі?

На другий день (28. квітня) ми виїхали в села, коли ще там не було ніякого большевицького війська. Це був щасливий день. Сталося так, що якраз напередодні випав невеликий десант, який змочив ґрунт. Тому піхота та обоз, що пересувалися на возах, залишили після себе дуже гарний слід. Шлях, по якому проїхало військо, був витоптаний і рівний неначе стіл. Коли б не цей слід «війська на возах», то хто знає, як довго ще нам довелся б «доганяти» армію. А так, тримаючись цього сліду, ми вже пополудні були в с. Михайлівці (коло 15 км на схід від Ольгополя), де саме спинився для відпочинку піший запорізький полк під командою полк. Дубового.

За дві години я був у Омеляновича-Павленка в Ольгополі. З нагоди моого приїзду він скликав нараду командуючих дивізіями.

Нарада в Ольгополі тривала недовго. Вона мала більше інформаційний характер. Ні я, ні Омелянович-Павленко в той час ще не знали про підписання польсько-українського договору в Варшаві. Тому в своїх планах і міркуваннях ми виходили з того, що відновлення українського фронту має розпочатися власними силами.

Крім Омеляновича-Павленка, в команді армії на нараді були: Ю. Тютюнник (Київська дивізія), Гулий-Гуленко (Запорізька дивізія), Загродський (Волинська дивізія) і начальник штабу полк. Долуд. От. Гулого я бачив тут в перший раз після

того, як він ще в листопаді 1919 року вирушив з невеликим відділом на тилі Денікіна і з того часу не переставав провадити постганську акцію в районі між Єлисаветсм, Знамянкою й далі на схід. З армією Зимового походу Гулий зустрівся в кінці січня 1920 року в районі Єлисаветського повіту на Херсонщині. Незабаром Омелянович-Павленко призначив його командиром Запорізької дивізії.

Нараду почав Омелянович-Павленко інформаціями про Зимовий похід. Він зазначив, що армія двічі пройшла туди й назад через район між Богом і Дніпром. Тепер план походу армії в центр України можна вважати закінченим. В згоді з директивами уряду, казав Омелянович-Павленко, армія продержалася п'ять місяців в тилу ворога й за цей час ні разу не схилила пралсу Української Народної Республіки ні направо, ні наліво. Армія зберегла свою єдність і силу. Населення приймало армію як свою, годувало й постачало її всім, чим могло. Все це змінило звязок між армією й народом. Зимовий похід підніс національну свідомість українських мас, які бачили, що українська армія існує й провадить боротьбу в інтересах своего народу.

Одного тільки, казав Омелянович-Павленко, ми ще не зробили: не злучилися з братньою нам Галицькою армією. Але маємо надію, що незабаром буде зроблене й це. В центрі України нам нема чого далі залишатися. Ми виконали там все, що могли: вруйнували запілля ворога на великому просторі, підготовили населення, щоб в слушний час воно знало, з ким має йти і за що боротися. Тепер, на думку командування, нашим завданням є веднатися в рештку українського війська для того, щоб знову розпочати боротьбу організованим фронтом.

Після Омеляновича-Павленка я поінформував учасників наради про становище нашої справи за кердоном. Я зазначив, що коли я був у Букарешті, то переговори нашої місії в Варшаві ще не були закінчені. Але поляки вже дозволили формувати наші військові частини в окупованих ними повітах Волині й Підділля. Крім Камянця, також в районі Могилева сформована окрема піша бригада під командою Удовиченка. Тому я іхав до вас, щоб прискорити рух армії на захід для відновлення боротьби регулярним фронтом. Ваше рішення посуватися на захід таким чином цілком відповідає загданням, які намічав уряд. Не по своїй вині я затримався в приїздом до вас. Але це дало мені нагоду на власні очі переконатися, яке велике національне діло ви виконали за ці п'ять місяців героїчної боротьби в запіллі ворога. Заслуга ваша, провідників армії, що ви разом з іншими старшинами та козаками не піддалися хвилевим настроям і залишилися

вірні прапорові, під яким провадить свою боротьбу український народ. Ми з вами знаємо ціну большевицьким заякам, тому будемо й далі боротися за Українську Народну Республіку.

Після короткого обміну думок нарада на цім скінчилася. Армія стояла в цей час перед дуже важним і тяжким завданням, від виконання якого залежав успіх цілого Зимового походу. Треба було пробитися через большевицький фронт, що в цей час вже стояв по лінії Ямпіль — Жмеринка — Вінниця й далі на північ проти поляків. Тому по закінченні наради всі командуючі дивізіями зарараз же розійшлися до своїх частин.

Я залишився для ночівлі у Омеляновича-Павленка. За спільнюю вечерею ми обмінялися думками про наше загальне становище. Омелянович-Павленко розповів мені при цім про деякі важніші моменти з Зимового походу. Він казав, що за час походу армія пережила не мало критичних моментів, але найтяжчий з них був у січні 1920 року, коли наша армія перекинулась з району Любара на Уманщину, а слідом за нею туди прийшов Волох зі своїм «військом». Ми стояли тоді, казав Омелянович-Павленко, перед тяжким завданням, що далі робити: чи залишатися під прапором УНР, чи прийняти радянські гасла. Скрізь ширилися радянсьфільські настрої. Навіть повстанці почали виступати під радянськими гаслами. Під впливом всього цього поміж нашим військом також почалися хитання. Але це тривало недовго. Перемогли тверезі настрої. Бо всі ми бачили, що український большевизм засуджений на невдачу.

Павленко оповідав, що після січневого побуту на Уманщині армія пірнула далеко на схід аж на лівий беріг Дніпра (Золотоношський повіт на Полтавщині). Але під натиском большевиків скоро вернулася знову на Уманщину. В звязку з вашими листами з Могилева, оповідав Омелянович-Павленко, а також з відомостями про нарощання протибольшевицьких настроїв в Галицькій армії, ми мали на увазі злучитися з галичанами та йти далі на захід для зedнання в нашими новими формуваннями в районі Могилева. Але тут виявилося, що Галицька армія в цей час (середина березня 1920 р.) ще не була готова для розриву з большевиками. Тому коли я, продовжував Павленко, звернувся в пропозицію про обєднання до галицького командування через 1. галицьку бригаду, що стояла тоді в Бершаді, то командир цієї бригади Шаманек, колишній шеф штабу Галицької армії, на це відповів: «Галицька армія входить в склад Червоних Військ і через те ніяких переговорів на власну руку вести не може».

В цій ситуації, казав Омелянович-Павленко, не маючи конкретних директив ні від уряду, ні від Головного Отамана, напе-

командування вирішило відкласти на місяць свій марш на захід, а тим часом зробити ще ряд демонстраційних рейдів в напрямі на схід. Це завдання армія виконала. Ми пробилися аж на Катеринославщину. Тепер після боїв у Вознесенському, де нам пощастило захопити збрюю у більшевиків, йдемо на зedнання з частинами Удовиченка в районі Могилева.

На мое запитання, які є перспективи щодо зedнання з Галицькою армією і яка числом тепер наша армія, Омелянович-Павленко сказав:

— Якраз учора до нашої армії приєдналася галицька кінна бригада от. Шепаровича коло 600 шабель. Взагалі ж з галичанами біда, вони не привычані до наших умов боротьби. Тому часто роблять не те, що треба або не тоді, коли треба. Ось, напр., зараз. Ми мали відомості, що Галицька армія готується до спільногого з нами виступу проти більшевиків. Тепер несподівано ми довідалися, що Галицька армія вже виступила проти більшевиків, не дочекавшись нас і навіть не повідомивши нас про це. Тому ми поспішаємо зараз в своїм рухом на захід, щоб допомогти Галицькій армії, якщо її ще не знищили більшевики.

Загальне число армії, казав Омелянович-Павленко, не збільшилось. Приблизно воно залишилось те саме, що було на початку Зимового походу: бойовий стан коло 5 тисяч. Для збільшення армії ми не мали зброї. Крім того ми й не ставили собі такого завдання, бо це могло б нас знищити. Тільки невелика числом і строго дисциплінована армія надавалася для складних і бистрих маршів в запліллі ворога. Інакше, коли б нас було хоч би вдвое більше, ми втратили б всю рухливість, і ворог нас би знищив. Фактично ми не могли стояти на одному місці й кількох днів. Особливо на початку Зимового походу, коли в півночі відступали денікінці, а слідом за ними йшли більшевики, нас врятував лише швидкий марш на схід. Тимто, поки не наступила весна, ми не поспішали в походом на захід. Фактично це значило б звязати себе передчасно з певною територією, а тоді нас легко було б знищити.

Взагалі Омелянович-Павленко був задоволений успіхами Зимового походу. Хоч він жалівся на першому, але я бачив, що він почував себе неначе «дома» в тяжких умовах партизанської боротьби. Ця його бойова настроєність разом з щирою вірою в успіх української справи були тими цінними рисами, що передавалися і його підлеглим, учасникам Зимового походу. Лягаючи спати після цієї розмови, я мав певність, що нашій армії пощастить славно закінчити свій героїчний похід в запліллі ворога.

Тим часом на другий день в Бершаді я одержав від М. Шадлуна з Камянця дуже тривожного листа в справі наших перего-

ворів у Варшаві. Це був перший лист «зза кордону», який я одержав за всю свою подорож до армії. В своєму листі Шадлун повідомляв мене, що 15. квітня з Варшави приїздив до Камянця А. Лівицький для наради з політичними партіями та членами уряду в справі проекту договору, запропонованого поляками. Як видно було з тексту цього проекту, доданого до листа, зміст його рішуче ровходився в директивами, які мала наша місія від уряду. Так, напр., в проекті говорилося про військову конвенцію з Польщею, про кордси по Збруч, про урегулювання юридичного становища польських землевласників на Україні й навіть згадувалось про кордони Польщі з 1772 року, немовби український уряд визнавав «історичні права» Польщі на ці території.

Ці інформації Шадлуна були для мене наче громом в ясного неба. Я був дуже ними занепокоєний. Знаючи А. Лівицького як гнуучкого опортуніста, я боявся, що він піде на великі уступки полякам. Правда, Шадлун писав у своєму листі, що представники соціалістичних партій в Камянці (українські соц.-демократи і соц.-революціонери) висловилися категорично проти підписання такого договору. Але він не вказував, як поставилися до цього проекту представники інших українських партій. Повідомляв, що Лівицький 18. квітня виїхав назад до Варшави.

Моя тривога зросла ще більше після того, як я того ж дня довідався з большевицьких газет, що поляки «разом з Петлюрою» почали наступ на Україну. Я зараз же подумав, що це, очевидно, наслідок підписання Лівицьким того договору, про який писав у своєму листі Шадлун. Але в душі я все ще продовжував вірити, що ні Петлюра, ні Лівицький не підуть на підписання такого договору.

Так в повному незнанні того, що саме сталося в Варшаві, наша армія почала свій останній марш для того, щоб пробитися на захід через большевицький фронт. Була надія, що при з'єднанні з галицькими частинами, які стояли в районі Вапнярка — Жмеринка, довідаємося точніше про стан польсько-українських відносин.

Але тут прийшла нова несподівана вістка. Того ж дня ввечері в команді Київської дивізії, в якю я їхав починаючи в Бершаді, були одержані інформації, що повстання Галицької армії скінчилося невдачею: частину галицького війська большевики оточили й роззброїли на Вапнярці та в Крижополі, а решта відійшла на захід в бік Томашполя.

Чому саме Галицька армія поспішила з своїм виступом проти большевиків, не дочекавшись армії Зимового походу, нашому командуванню було невідомо. Краве у своїх спогадах вказначає,

що повстання Галицької армії ворганізував молодий командант 2. бригади сотн. Головинський, а переведено його в часі від 23—27. квітня. Докладніше освітлення цієї події знаходимо в спогадах деяких інших учасників боротьби 1920 року. Так, напр., Л. Макарушка у львівському «Ділі» (з 26. березня 1939 р.) пише:

«В 1920 році ті в галицьких українців, що мали входити в рахубу для воєнної акції, находилися на українському Поділлі в примусовій влудці в червоною армією... На весну 1920 р. опинилися відділи Галицької армії, ворганізовані в 3 бригади, на противольському фронті в районі Чуднова, Літина і Бару²⁴⁾). Галицькі бригади були формально в союзі в червоною армією, однаке психологічної лучби в большевиками не було ніякої. Це виявилося в кілька тижнів після навязання співпраці, бо вже в початком місяця квітня можна було зважати, що і старшини і стрільці були поважно невдоволені в союзі в большевиками... Почалася виміна думок між поодинокими галицькими бригадами, ставало чимраз ясніше, що розрив в Червоною Армією неминучий...

«Дня 21. квітня рішилась команда ІІ-ої галицької бригади перебрати ініціативу в свої руки, покинути большевиків та перейти під прапори У. Н. Р. До двох інших галицьких бригад та в запіллі вислано курерів, які мали перевезти відповідні накази.

«Мені судилося іхати з устним приказом до ІІІ-ої бригади, що стояла тоді на фронті в околицях Бару. Тому хід тих подій мені відомий не в оповідань, а в власного переживання. Дня 21. квітня поінформував мене у приявності шефа штабу бригади і начальника оперативного відділу тодішній командант бригади Ю. Головинський про те, що запало рішення перевороту, повідомив мене про виїзд парламентарів до команди польських військ та до ставки Головного Отамана і доручив мені перевезти ІІІ-ї бригаді наказ негайно виступити проти большевиків. На мій запит, чи команда бригади має бодай якусь приблизну запоруку, що польська армія не потрактує нас, як полонених, відповів мені командант бойгайди, що ніякої запоруки в огляду на наглій час не можна було покищо дотепер дістати, однаке для нього в це пова всяким сумнівом, що польські політичні та військові чинники використають у позитивному напрямі це добровільне рішення галицьких озброєних частин, боже це рішення матиме для польської держави поважне військове й політичне значіння. Адже ж годі

²⁴⁾ Боеvі частини «Червоної Укр. Армії» вислано большевицьким командуванням на противольський фронт в кінці бересня і в перших днях квітня 1920 року: 1 бригаду УСС в район Бердичева, 2 бригаду — Жмеринки і 3 бригаду — Вапнярки. Всі резерви, установи й польовий штаб ЧУГА відправлено в Київ.

припускати, щоби по зговоренні в зasadничих справах між маршалом Пілсудським та Головним Отаманом Петлюрою не використано у спільній акції досвідчених галицьких частин.

«У тому глибокому переконанні, що не можуть заіснувати такі перешкоди, які унеможливили б галицьким відділам брати участь в складі армії У. Н. Р. в поході на Київ, зробили галицькі бригади в днях 23 і 24. квітня протибольшевицький переворот, отворили в трьох місцевостях на просторі кілька десяти кілометрів большевицький фронт та увійшли в контакт з наступаючими польсько-українськими частинами».

Про мотиви розриву Галицької армії в большевиками докладніше говориться в спеціальному наказі, який був виданий в Літині 24. квітня 1920 року за підписом команданта II-ої галицької бригади Ю. Головинського і начальника штабу А. Ерле, що свого часу підписав сепаратний договір з Денікіном. Текст цього наказу (див. «Літопис Черв. Калини», Львів 1937, кн. 5) був такий (подаю його без зміни правопису):

«Два місяці вже минуло, як Українська Галицька Армія, виснажена довгими боротьбами й лютою пошестю, заключила злуку у большевиками.

Великі надії ми покладали на сю злуку. Ми вірили, що вона принесе нам визволення найдорожчої нам Галичини від польського панства, але гірко на цім завелись. Вже зразу було видно, що союз з большевиками веде наше стрілецтво до нової неволі — неволі жидівсько-московської комуни, а не до визволення.

Що ж дали нам большевики?

Розділили нашу Армію між поодинокі совітсько-московські дивізії, старшин наших частин вимордували, частину вивезли в далекі московські лягти, наслали хмару комісарів і всякої іншої сволоти в наші частини, знищили наше духовенство, хотіли ще вирвати в наших збузілих грудей наш послідній скарб — любов до свого народу — і під покришкою комуністичних клічів стопити нас в єдину недєлімую советську Рассєю.

Наша армія як така вже перестала існувати для зовнішнього світу. Не маючи вже ніякого представництва, замовкла перед цілим світом. За нею міг говорити лише тов. Троцький, Ленін, Нахамкес, Муралов і прочі спасителі.

А тепер знов надійшов мент, де Українсько-Галицьке стрілецтво скинуло своїх опікунів і віддихнуло свободніше.

Може знов закинутъ нам врагу?

Зраду закинуло нам в минувшім році наддніпрянське правительство, коли ми перейшли до Денікіна. Закинув нам врагу Денікін, коли ми опинились над пропастю безвихідного положення

в його союзі і конечністю рятунку були приневолені шукати союзу з большевиками. Закинуть нам тепер враду й большевики, що ми їх опустили.

Однак ні один щирий Українець не посміє нам закинути, що ми врадники свого народу . . .

Ширший світ довідається ще о нас і осудить, чи доброю ми йшли дорогою, чи злою.

Як би се не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка би перейшла стільки горя, вліднів і надруг, як Ти, Галицьке Стрілецтво. Але й нема другого приміру в цілім світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення свого народу як Ти, Український Стрільче.

Команда Бригади все йшла за голосом дорогих їй Стрільців. І коли побачила, що послідня дошка рятунку, якого ми сподівалися від нашого нового опікуна, завела — рішилась на послідню пробу визволення.

Так нехай ніхто з Вас не вагається, куди йому тепер йти. Наш клич тепер один: Скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах й бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними й пробемо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини.

Нехай живе Самостійна Українська Народня Республіка».

Як бачимо, провідники Галицької армії вирішили розірвати з большевиками ще до розпочаття польського наступу на Україну і навіть до підписання польсько-українського договору в Варшаві. Як відомо, політичний договір був підписаний нашою місією в ніч 21. на 22. квітня, а наступ польсько-українського війська проти большевиків почався на другий день після підписання 24. квітня військової конвенції. Очевидно, галицькі провідники хотіли якнайшвидче спекатися свого союзу в большевиками, щоб не йти спільно з ними проти польсько-українського фронту. Вони вірили, що це їх рішення буде належно оцінене керовниками польської політики. Але ці надії не справдилися. Через кілька днів поляки роззброїли галицькі частини й послали їх до таборів полонених.

Так трагічно закінчила своє життя Галицька армія. Опинившись після листопадової катастрофи без політичного проводу, вона цілу зиму «самотужки» шукала виходу в різних компромісах то направо, то наліво, поки остаточно не дезорієнтувалася в вирі страшної міжгромадянської та міжнаціональної боротьби, що панувала тоді на Великій Україні.

Чи слід було відриватися від Наддніпрянської армії для того, щоб після всіх цих нещасливих перипетій знову шукати порятунку в боротьбі соборним фронтом? Хіба число недужих і мертвих

в Галицькій армії від тифу та інших несприятливих умов зменшилися після переходу її під протекцію Денікіна, потім більшевиків? Мандруючи тепер по Правобережжю, я сам часто зустрічав ці знищенні, розпорощені останки борців за волю і єдність України, що масами гинули в тяжкій біді, ділковито валишені своїми «диктаторами» на приволяще... .

Ралтовий виступ Галицької армії проти більшевиків надавичайно утруднив марш нашої армії на захід. Події в Галицькій армії поставили більшевиків на ноги в цьому районі, а тим самим наша армія отримала одну з своїх головніших вигід — несподіваність руху. З тим більшим заваяттям та відвагою мусіла вона тепер почати боротьбу з більшевиками, щоб пробитися до решти армії Української Народної Республіки.

Я не буду тут займатися описом героїчних боїв нашої армії, що відбулися в днях 3—5. травня в районі між Ямполем і Вапняркою. Це вже зробили інші учасники Зимового походу, як М. Омелянович-Павленко, Ю. Тютюнник, П. Певний та інші.³⁵⁾ Скажу лише, що в перших числах травня 1920 року мені самому довелося бути свідком того, яку страшну боротьбу мусіла витримати наша армія в трикутнику Вапнярка — Рудниця — Ямпіль в далеко численішим ворогом. Фактично армії довелося пробиватися через лави ворога. Найкритичніший момент був 4. травня в районі села Савчино і Джугастра, де бій продовжувався цілий день і трохи не скінчився катастрофою для нашої армії. На якийсь час наші бойові частини перемішались з обовом. Почалася паніка. Ворог наступав з усіх сторін. Тільки уміле командування й велике заваяття козаків врятували справу. Живу стіну більшевицького війська пробито.

5. травня, після нічного нападу більшевиків на наші частини в с. Вільшанці, Київська дівізія, в якою я іхав, мусіла цілий день маневрувати в лісах на північ від с. Дмитрашівки, щоб відрватися від ворога й дати спочинок людям і коням. Нарешті пізно ввечері військо розташувалося в районі сіл Підлісівка — Китроси. Це був останній день моєго побуту в армії. На другий день між штабом армії й відділами Удовиченка встановлено звязок. Наша кіннота вступила в Ямпіль. Зимовий похід скінчився.

Я не можу описати того ентузіазму, який охопив усіх нас, коли стало відомо, що бої закінчені й наша армія вже вступила в звязок з частинами Удовиченка. Залунав гімн «Ще не вмерла

³⁵⁾ Див. М. Омелянович-Павленко. Зимовий похід. Каліш 1934. — Ю. Тютюнник. Зимовий похід. Коломия 1923. — П. Певний. За волю та державність. Станиславів 1920. — О. Доценко. Зимовий похід. Варшава 1935.

Україна». Замаяли національні прапори. Весняне сонце ясним ідомінням освітило села, де відпочивало козацтво. Здавалося, що сама природа, разом з учасниками Зимового походу, раділа й святкувала цю славну подію в нашій кривавій боротьбі за волю України...

Згадуючи тепер про цю багату на події добу, я можу без перебільшення сказати, що Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значіння. Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль.

Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно розвчислений і скінчився повним успіхом. Похід тривав 5 місяців. За цей час армія ні разу не схилила національного прапору. Зберегла себе морально і фізично. Населення годувало й водягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні. Недаром один з представників денкінської армії якийсь полк. Попов в своєму листі до команди нашої армії в цей час писав: «У нас є те, чого вам бракує — зброя, але ви маєте те, чого у нас немає — довіря наслення».

Армія Зимового походу дала приклад високого героїзму своїх вояків, що не знали ні труднощів, ні перешкод. Не вважаючи на всі несприятливі умови, тверда, незломна віра в свою справу, ентузіазм і запал окрияли всіх на дальшу боротьбу.

Нашу армію в Зимовім поході називав один його учасник «ферментом нації»³⁶⁾. Як «бродило» в хемічнім процесі потрібне для утворення нової сполуки, так українська армія своїм славним Зимовим походом сприяла кристалізації бажань, віри і надії українського народу біля одної ідеї — Самостійної України, держави вільного народу. Помимо суто військових завдань, також для справи української політичної пропаганди словом і ділом серед українських мас значіння Зимового походу було величезне.

Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами. Після Зимового походу, наслідком союзу з Польщею, що хотіла лише використати хижим способом біду й горе українського народу, попередній ентузіазм і віра війська й народу підупали. Український визвольний рух вступив у нову, ще тяжчу добу.

³⁶⁾ Див. П. Феденко. Фермент нації. Збірник «Вільна Україна», ч. 1—2, Львів 1921.

ЗМІСТ

Від автора	5
I. Ліквідація регулярного фронту і похід Наддніпрянської армії в вороже запілля.	
Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів — Старо-Костянтинів. Евакуація Камянця. Відізд 6. Петрушевича за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові й Войтівцях. Військова нарада в Старо-Костянтинові. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божка. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відізд С. Петлюри в Варшаву. Початок Зимового походу.	7
II. Галицька армія на роздоріжжі.	
«Нова політика» російських більшевиків на Україні. Останні дні денікінської влади в Винниці. Мое побачення в Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 р. про злуку обох армій. Відо́звав «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського радяноФільства. Боротьбисти і Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду УНР в Літині. У Винниці перед приходом більшевиків. Невдала подорож до армії. Нарада в Брацлаві. Переїзд Галицької армії до більшевиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Камянця.	32
III. Наради членів уряду УНР в Камянці.	
Декларація 2. грудня 1919 р. і польський режим на окупованих українських землях. Камянецька Національна Рада. Блок правих українських груп з представниками УПСР в Камянці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання ЦК УСДРП в Камянці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в Камянецькій Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відізд в Камянця.	52

IV. Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу.

Між Камянцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Букарешті. Листи М. Шапovalа, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Капеля О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч в Чорноморським полком. В Тираспільській «Чека». Від Одеси до Уманя. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полка і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і нарада в Ольгополі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на веденння в частинами Удовиченка. Бої з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець Зимового походу. 70

